

ด้วยการแต่งกายตามแบบฉบับของพระศาสดา แต่ละแบบปฏิบัติของราชการยังไม่อำนวยความสะดวกให้ เช่น นักเรียนหญิงยังต้องแต่งชุดนักเรียนไปโรงเรียน ข้าราชการหญิงยังต้องแต่งกายตามแบบสากลไปทำงาน

อาหารการกิน : บริโภคอาหารตามหลักศาสนาอย่างเคร่งครัดมากขึ้น

ในช่วงต้นยุคนี้ภาวะความเคร่งครัดในการบริโภคอาหารเพื่อให้เป็นไปตามบทบัญญัติในพระคัมภีร์อัลกุรอานมีมากขึ้น มีผู้รู้เข้าใจศาสนาเผยแพร่วิถีการต่างๆ ให้เข้าใจได้ง่ายมากขึ้น ทำให้คนไทยมุสลิมรู้แยกแยะการบริโภคอาหารให้อุดมคติตามหลักศาสนามากขึ้น เช่น การจะไปบริโภคอาหารบ้านชาวไทยพุทธมีการระมัดระวังไม่บริโภคสิ่งที่ผิดหลักการ เพราะการที่คนมุสลิมเชื่อกอว่าที่เจ้านั้นจะมาทำอาหารอย่างเดี๋ยวไม่พอ ต้องมีแม่ครัวเป็นชาวไทยมุสลิมด้วย คนมุสลิมจึงจะบริโภคได้สนิท และมีการพิถีพิถันในเรื่องความสะอาดจากสุกมากขึ้น ในงานนั้นๆ ต้องไม่มีการนำเนื้อสุกมาปะปน ซึ่งอาจจะทำให้ด้วยขามปนเปื้อนได้ เล่ากันว่าหากมีการปนเปื้อนจะต้องล้างด้วยน้ำดินเหนียวเจ็ดน้ำ จึงจะนำมาใช้ได้

อย่างไรก็ตาม ยังมีมุสลิมที่ไม่เคร่งครัด ยังคงแหวกวงออกไปเสพอบายมุขให้เห็นอยู่เหมือนกัน ญาติพี่น้องและผู้นำทางศาสนาเตือนแล้วก็ไม่ฟัง บางคนดื่มจัดจนเป็นโรคตับแข็งตายไปก็มี เช่นเดียวกับคนไทยพุทธที่ไม่เคยคิดรักษาศีลห้าเลย ซึ่งมีอยู่ทุกชุมชน เพราะไม่มีมาตรการใดๆ จะใช้บังคับคนเหล่านั้น

ในช่วงปลายยุคนี้ ความรู้ของชาวไทยมุสลิมเกี่ยวกับเรื่องการบริโภคอาหารตามบทบัญญัติของพระศาสดา แพร่หลายเข้าสู่ชุมชนค่อนข้างทั่วถึง และเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป แม้ในหมู่คนไทยพุทธว่าอาหารชนิดไหนคนไทยมุสลิมกิน อย่างไหนไม่กิน เมื่อวัวควายของคนไทยมุสลิมล้มตายลง คนไทยพุทธมักจะเอามาฆ่าและทำเนื้อตากแห้ง ไว้กิน โดยไม่คิดมูลค่า แต่ถ้าในกรณีที่ยังไม่ตาย คนมุสลิมจะเชือดคอให้ตายก่อนที่มันจะสิ้นลมเอง ซึ่งหากเป็นเช่นนี้สามารถเอามาบริโภคได้

ในยุคนี้ ชาวไทยมุสลิมจะเคร่งครัดในการบริโภคอาหารที่ปรุงโดยชาวไทยพุทธมากขึ้น เพราะกระบวนการปรุงอาหารของชาวไทยพุทธมักมีสุกรเข้ามาปะปนและแปดเปื้อนภาชนะมากขึ้น ไม่เกิดขึ้นในวันนั้นก็เกิดขึ้นในวันก่อนๆ เนื่องจากเนื้อสุกรได้เข้ามาเป็นอาหารหลักในชีวิตของคนไทยพุทธแล้ว จึงทำให้ดูเหมือนว่าเป็นอุปสรรคต่อความสัมพันธ์ทางสังคม แต่อย่างไรก็ตาม การไปมาหาสู่ก็ยังคล่องอยู่ คนไทยพุทธบางคนที่มีเพื่อนฝูงและญาติพี่น้องเป็นชาวไทยมุสลิม เมื่อญาติมาเยี่ยมก็จะให้ตั้งครัวทำอาหารต่างหาก ทำเฉพาะชาวไทยมุสลิมโดยตรง ส่วนคนไทยมุสลิมเองเมื่อจำเป็นต้องไปเยี่ยมญาติที่เป็นชาวไทยพุทธก็ไปได้ แต่ถ้าไม่สบายใจที่จะกินอาหารก็ไม่ต้องกิน เป็นที่รับรู้กันทั่วไป ขอเพียงไปมีส่วนร่วมก็เพียงพอ สำหรับคนไทยพุทธนั้นไม่มีปัญหาในเรื่องนี้ เมื่อไปงานหรือไปเยี่ยมคนไทยมุสลิมจะกินอาหารได้ทุกอย่าง

ข้อสำคัญประการหนึ่งที่เกิดขึ้นในยุคนี้ อันเนื่องมาจากสุนัขและสุกร คือชุมชนใดที่คนไทยพุทธและคนไทยมุสลิมตั้งครอบครัวอยู่ปะปนกัน มักจะมีปัญหาเรื่องคนไทยพุทธนิยมเลี้ยงสุนัข และสุกร ซึ่งทำให้เกิดความไม่สะอาดแก่คนไทยมุสลิม และเกิดปัญหาขึ้นบ้าง วิธีแก้ปัญหาคือการปล่อยวางและเจรจากัน หากเป็นการเลี้ยงที่ไม่มีเจตนาถ่มน้ำแก่งก็แก้ปัญหาได้ โดยการทำคอกขังหรือบางแห่ง เช่น ที่ชุมชนวัดกระ คนไทยพุทธนิยมเลี้ยงสุนัขจึงต้องสร้างกำแพงรอบบริเวณบ้าน เพราะลำพังสุนัขอย่างเดียวก็พออนุโลมกันได้ แต่ที่มีปัญหาคือบางครอบครัวชอบถ่มน้ำแก่ง หาวีไล่ชาวไทยมุสลิมโดยทางอ้อม เป็นสาเหตุหนึ่งที่มีความกลมเกลียวระหว่างชาวไทยพุทธและไทยมุสลิมในพื้นที่บางแห่งไม่เกิดขึ้น ชาวไทยมุสลิมบางคนยอมย้ายบ้านไปอยู่ในที่ใหม่ เช่นที่บ้านท่าควาย ต้องออกไปสร้างหมู่บ้านขึ้นใหม่ ห่างจากหมู่บ้านเดิม เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาดังกล่าว

(2) ศาสนสถาน

เกี่ยวกับศาสนสถานที่ถูกกล่าวถึงในที่นี้ได้แก่ มัสยิด บาลาย กูโบ บ้านเรือน และป่อเนาะ ในส่วนที่พัฒนาการขึ้นในยุคสมัยนี้ ดังนี้

มัสยิด และบาลาย : สื่อแสดงความเป็นสากลของชุมชน

ในช่วงต้นของยุคนี้ มัสยิดยังมีรูปแบบที่ไม่แน่นอน และมีปัญหาในการจัดระเบียบการบริหารมาก เช่น ใครคือผู้ดูแลมัสยิด ชุมชนต้องมีประชากรเท่าไรจึงจะสร้างมัสยิดได้นอกจากนี้ยังมีปัญหาอื่นๆ ตามมาอีกมาก เช่น พื้นที่เคยบริจาคให้มัสยิดแล้ว แต่ภายหลังกลับคำไม่ให้ ในช่วงเวลานี้จึงมีการออกกฎหมายอิสลามปี 2489 และรัฐสภาไทยได้ตราพระราชบัญญัติมัสยิดเพื่อ ปี พ.ศ.2490 ทำให้สถานภาพมัสยิด ในชุมชนต่างๆ ในพื้นที่มีความชัดเจน มีผู้บริหารที่ลงตัว

ผลจากการออกพระราชบัญญัติดังกล่าวทำให้มัสยิดที่สร้างขึ้นใหม่ในยุคสมัยนี้ มักมีส่วนประกอบเป็นคอนกรีต หรือไม่ก็เป็นการก่ออิฐถือปูน และก่อสร้างหลังคาทรงรูปโดมประดับดาวเดือนเป็นสัญลักษณ์บนโดม ตัวอย่างมัสยิดบ้านบน(นครนอกรใน สงขลา)ที่สร้างขึ้นใหม่มีโดมและประดับดาวเดือน ส่วนหลังเก่าที่เป็นรูปทรงโรงก็ยังคงอยู่ มัสยิดกลางจังหวัดพัทลุง (มัสยิดปากพะยูน) สร้างในสมัยนี้ด้วย

มัสยิดรูปทรงใหม่นี้แพร่กระจายไปสู่ชุมชนต่างๆ ในเวลารวดเร็ว มัสยิดที่เกิดขึ้นใหม่ในชุมชนต่างๆ จึงมักมีหลังคาทรงโดม มีรูปดาวเดือนประดับหลังคา เว้นแต่ว่าชุมชนนั้นฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านยังยากจน จึงยังไม่สร้างขึ้น

ในช่วงปลายยุคนี้ เป็นช่วงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการสร้างมัสยิดอย่างสิ้นเชิงจากแบบพื้นบ้านสู่แบบสมัยใหม่ดังกล่าวข้างต้น และเป็นช่วงพัฒนาพื้นที่มัสยิดให้สามารถสนองตอบต่อความต้องการของชุมชนได้มากขึ้น มัสยิดใดมีพื้นที่เหมาะแก่การใช้ประโยชน์อย่างใด ก็นำไปใช้เพื่อสิ่งนั้น ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นอยู่กับคณะกรรมการมัสยิด ซึ่งมีโต๊ะอิหม่ามเป็นประธาน เช่น มัสยิดชุมชนชะรัดได้อนุญาตให้ใช้พื้นที่เป็นตลาดนัด ผู้ที่มาใช้สอยก็บริจาคเงินเข้ามัสยิด ๆ นำไป

ใช้ประโยชน์เพื่อกิจการของศาสนา และเพื่อพัฒนาสาธารณูปโภคและการศึกษาศาสนาของเด็กและเยาวชน

กูโบ : เริ่มถูกเบียดบังพื้นที่เป็นของเอกชน

ทั้งช่วงต้นและช่วงปลายของยุคนี้ ยังคงไม่มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก เว้นแต่บางชุมชนยกพื้นที่ใหม่ทำกูโบ เลิกใช้งานกูโบเก่า เช่น ชุมชนเกาะนางคำ และชุมชนเกาะหมาก เป็นต้น อย่างไรก็ตามพื้นที่กูโบเก่าก็ยังคงเป็นที่สาธารณะอยู่เหมือนเดิม ทั้งนี้เนื่องจากยังคงรองรับความต้องการของชุมชนได้ มีแต่การนำพื้นที่กูโบไปใช้ประโยชน์อย่างอื่น ในกรณีที่กูโบมีพื้นที่มาก เช่น มีที่นา จะมีคนเช่าที่นากูโบทำกิน ผลประโยชน์ยกให้กับมัสยิดเช่นเดียวกับใช้พื้นที่มัสยิดเป็นตลาดนัด ผลประโยชน์ที่ได้ตกเป็นของมัสยิด หรือของชุมชนนั่นเอง

ประเด็นที่น่าสนใจ คือ เริ่มมีการบุกรุกพื้นที่สาธารณะที่เป็นของกูโบเกิดขึ้นแล้ว ในยุคนี้ เช่น หวงแหวนพื้นที่กูโบเป็นของส่วนตน เช่นที่เกิดขึ้นกับหลุมศพที่ทำนาในชุมชนเกาะหมาก จนกระทั่งเมื่อกาลเวลาผ่านไปพื้นที่ตรงนั้นก็ถูกออกโฉนดเป็นของผู้นั้นไป

บ้านเรือน : หลักฐานต่อการเปลี่ยนแปลงและการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

ในช่วงต้นของยุคนี้ การเปลี่ยนแปลงของบ้านเรือนเป็นไปในลักษณะเดียวกับมัสยิด คือ บ้านเรือนที่สร้างใหม่มักสร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ที่เจริญ เช่น บ้านบน ในเมืองสงขลา แต่ส่วนใหญ่ยังคงเป็นเรือนไม้ชั้นเดียวยกพื้นสูง ในบ้านเรือนสงวนพื้นที่เพื่อการทำพิธีกรรมทางศาสนาไว้เป็นสัดส่วนแล้ว ส่วนบ้านของผู้รู้หรือผู้ที่พอจะสอนการอ่านคัมภีร์อัลกุรอานได้ก็ยังคงเป็นสถานที่เรียนของเด็กๆ เหมือนเดิม เพราะแม้ว่าจะมีปอเนาะมากขึ้น แต่ก็ไม่ได้ถึงทุกชุมชน ชุมชนที่ไม่มีโรงเรียนปอเนาะจึงยังอาศัยครอบครัวผู้รู้เป็นสถานที่เรียนเหมือนเดิม

ในช่วงปลายของยุคนี้ มีการเปลี่ยนแปลงรูปทรงบ้านเรือนจากแบบเรือนไม้ยกพื้นสูง ชั้นเดียว มาเป็นเรือนสองชั้น หรือเรือนชั้นเดียวแต่ไม่ยกพื้น ซึ่งเกิดขึ้นทั้งในเมืองและในชนบท บ้านผู้ที่มีฐานะดีจะมีห้องละหมาดในเรือนโดยเฉพาะ ห้ามเด็กๆ เข้าไปเล่น เป็นที่เก็บเสื้อผ้า ชุดละหมาด โดยเฉพาะอย่างยิ่งของพ่อแม่ ส่วนบทบาทการเป็นที่เรียนที่สอนศาสนานั้น ลดความสำคัญลง เพราะในช่วงปลายยุคนี้มีปอเนาะเกิดมากขึ้น เริ่มมีปัญหาเกี่ยวกับค่านิยมทางการศึกษาศาสนาเกิดขึ้น เนื่องจากพ่อแม่เด็กเกิดความสับสนว่าจะส่งเสริมให้ลูกเรียนทางไหนกันแน่ ระหว่างการเรียนทางโลก กับการเรียนทางศาสนา

ปอเนาะ : เติบโตเป็นสถาบันสำคัญในชุมชน

ในช่วงต้นของยุคนี้ มีปอเนาะมากขึ้น ปอเนาะสำคัญๆ หลายแห่งตั้งขึ้นในช่วงเวลานี้ เช่น ปอเนาะปากพะยูน ซึ่งยังดำเนินกิจการมาถึงปัจจุบัน ปอเนาะเกาะหมี่ ปอเนาะชะรัด ปอเนาะหลาแม็ง ขณะเดียวกันปอเนาะหลายแห่งก็ยุติบทบาทลง เช่น ปอเนาะน้ำจาย เป็นต้น

พัฒนาการสำคัญของปอเนาะในยุคนี้คือ การเพิ่มปริมาณ และคุณภาพของปอเนาะให้เป็นที่น่าเชื่อถือ เพราะแม้ว่าจะเป็นโรงเรียนเพื่อการกุศล แต่ก็มีภาวะการแข่งขันอยู่ในที่ ปอเนาะแห่งไหนคนเลื่อมใสว่ามีโต๊ะครูดี มีคุณภาพ เด็กๆ จากท้องถิ่นต่างๆ จะเดินทางมาเรียนมากมาย ต่างกับที่ไม่มีคุณภาพ เพราะฉะนั้นการจัดการปอเนาะจึงเป็นเรื่องสำคัญมากด้วย

ในช่วงปลายของยุคนี้ ถือเป็นยุคทองของโรงเรียนปอเนาะ ซึ่งแบ่งเป็น 2 ระยะ คือ ระยะแรกรัฐบาลประกาศให้โรงเรียนปอเนาะจัดสอนวิชาสามัญได้ โดยประสานงานกับการศึกษา นอกโรงเรียน ให้นักเรียนเรียนตามหลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียน แล้วให้ไปสอบเทียบบ้าง ให้จัดการแบบศึกษาผู้ใหญ่บ้าง ระยะที่สอง ยกฐานะโรงเรียนดังกล่าวขึ้นเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา รัฐให้เงินสนับสนุน มีหลักสูตรที่มีวิทยฐานะเท่าเทียมกับโรงเรียนอื่นๆ ของรัฐ

ผล คือ มีการปรับปรุงพัฒนาศาสนสถานที่เป็นโรงเรียนปอเนาะมาก่อน มาเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา และสร้างสถานศึกษาขึ้นมากมาย

อย่างไรก็ตามในช่วงแรกก่อนที่รัฐจะมีนโยบายนี้ ชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ศึกษา ได้สร้างโรงเรียนปอเนาะขึ้นหลายแห่ง เช่น โรงเรียนปอเนาะคลองไผ่โต โรงเรียนปอเนาะหนองธง โรงเรียนปอเนาะดินลาน โรงเรียนปอเนาะบ้านหาร โรงเรียนปอเนาะเกาะหมี่ โรงเรียนปอเนาะควนลัง โรงเรียนปอเนาะหัวเขาแดง โรงเรียนปอเนาะม่วงทวน โรงเรียนปอเนาะยี่ดลเกาะหี ดินลาน เป็นต้น ซึ่งเมื่อมีนโยบายนี้โรงเรียนเหล่านี้ได้ยกฐานะขึ้นเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาทั้งหมด

(3) ศาสนบุคคล : ชุมชนสร้างนักวิชาการศาสนาของตัวเองได้แล้ว

ในช่วงต้นของยุคนี้ ประเด็นความแตกต่าง และความไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของมัสยิดและการปฏิบัติตามหลักการทางศาสนาในแต่ละชุมชนชาวไทยมุสลิมทั้งในพื้นที่ศึกษา และนอกพื้นที่ศึกษา เป็นประเด็นปัญหามาสู่การออก พ.ร.บ. มัสยิด 2490 กำหนดตำแหน่งผู้บริหารมัสยิดในชุมชนให้เป็นแบบเดียวกันตามแบบแผนและหลักการของอิสลาม กำหนดคุณสมบัติของชุมชนที่จะจัดตั้งมัสยิดว่าต้องมีความพร้อมอย่างไร และประกาศขึ้นทะเบียนมัสยิด กำหนดตำแหน่งคณะกรรมการ และบุคคลในตำแหน่งต่างๆ ทำให้ภาวะผู้นำทางศาสนาในชุมชนมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น

นอกจากนี้มีการอบรมให้ความรู้แก่ผู้นำทางศาสนา ซึ่งเป็นการจัดระเบียบองค์กรทางศาสนาในชุมชนขึ้นใหม่ และที่สำคัญช่วงนี้มีคนในท้องถิ่นหลายคนเดินทางไปทำฮัจย์ที่เมกกะ แล้วถือโอกาสเข้าศึกษาเล่าเรียนทางศาสนาอยู่นั่น

คนรุ่นก่อนที่ไปเล่าเรียนศาสนาในต่างประเทศได้เดินทางกลับประเทศบ้างแล้ว กลับมาในชุมชน จัดสร้างโรงเรียนปอเนาะเพื่ออบรมสั่งสอนศาสนาขึ้นในชุมชนหลายแห่ง ทำให้

คนรุ่นใหม่ในท้องถิ่นมีโอกาสได้เรียนรู้ศาสนาที่ถูกต้อง กว้างขวางมากขึ้น ขณะเดียวกันโรงเรียนเหล่านั้นเป็นช่องทางให้ผู้รู้ทางศาสนาในท้องถิ่นอื่นๆ เช่น ปัดตานี นครศรีธรรมราช ได้เข้ามาอยู่ในท้องถิ่น สอนศาสนา โดยที่ชุมชนมีส่วนร่วมในการอุปถัมภ์ได้อย่างเป็นระบบ ไม่ถูกมองว่าไม่ถูกต้อง หรือเป็นคนหนีคดีความ หรือเป็นคนจรมาอาศัย หรือเป็นคนเข้าเมืองอย่างผิดกฎหมาย

อย่างไรก็ตาม โต๊ะครูที่มาสอนก็ต้องดำเนินการไปตามหลักเกณฑ์ทางราชการ หรือตามประเพณีที่เคยดำเนินการมา การทำอะไรที่ไม่ตรงต่อสิ่งที่มีย่อยังคงมีการตั้งข้อสังเกตจากชุมชน และมีการนำกลไกทางราชการเข้ามาตรวจสอบ เช่น กรณีที่บ้านโตะ หาดใหญ่ คนมาเลย์เชื้อมาสอนศาสนาอยู่ในหมู่บ้าน และนำคำรามายามาเลย์มาสอน ชาวบ้านตั้งข้อสังเกตว่าสอนอะไรกัน ในที่สุดจึงอยู่ไม่ได้เพราะทางราชการเข้ามาตรวจสอบ ต้องอพยพออกไป

ในช่วงเวลานี้เล่ากันว่า กระบวนการ “ดะวะ” หรือกระบวนการเผยแพร่ศาสนาได้เริ่มเข้ามาในพื้นที่แล้ว ซึ่งเป็นกระบวนการหนึ่งที่ช่วยพัฒนาศาสนบุคคลของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพด้วย

ในช่วงปลายของยุคนี้ สืบเนื่องจากการที่รัฐยื่นมือเข้ามาจัดระเบียบองค์กรทางศาสนาในชุมชนขึ้นใหม่ ช่วงนี้จึงทำให้ผู้นำทางศาสนาในชุมชนมีความสนใจในการแสวงหาความรู้และหลักการที่ถูกต้อง รวมถึงมีบทบาทต่อชุมชนในด้านอื่นๆ มากขึ้น

คนรุ่นใหม่ ที่เดินทางไปศึกษาอยู่ในต่างประเทศ และในประเทศ เดินทางกลับมาเป็นผู้นำทางศาสนาในชุมชน เป็นโต๊ะอิหม่าม เป็นโต๊ะครู เป็นเจ้าของโรงเรียนปอเนาะ หรือไม่ก็ทำหน้าที่เผยแพร่ศาสนาอยู่ในชุมชนมากขึ้น

ขณะเดียวกันมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางศาสนากับชุมชนอื่นๆ หรือผู้รู้ทางศาสนามากขึ้น กระบวนการดะวะที่เริ่มก่อตัวขึ้นในพื้นที่ได้รับความนิยมเพิ่มขึ้น ทำให้เกิดภาวะซับซ้อนในการจัดการศึกษาทางศาสนาขึ้นในชุมชนและนำไปสู่การประกาศยกระดับโรงเรียนปอเนาะมาเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาขึ้นในที่สุด เป็นการจัดระเบียบศาสนบุคคลของศาสนาในชุมชนขึ้นอีกครั้ง

(4) หลักปฏิบัติ : เริ่มปฏิบัติประเพณีเก่าสร้างประเพณีใหม่

ศาสนปฏิบัติที่จะกล่าวถึงในที่นี้ กล่าวเฉพาะเรื่องการปฏิญาณตน การละหมาด การถือศีลอด การทำพิธีฮัจญ์ และการบริจาคซากาต ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ในยุคสมัยนี้โดยสังเขป ดังนี้

การปฏิญาณตน

ในช่วงต้นของยุคนี้ คนที่เดินทางไปทำพิธีฮัจญ์ในนครเมกกะ แล้วถือโอกาสเรียนศาสนาอยู่ที่นั่น เดินทางกลับบ้านมากขึ้น คนเหล่านั้นได้เข้ามาเผยแพร่หลักการที่ถูกต้องแก่คนในชุมชนต่างๆ มากขึ้น ที่สำคัญคือ คนที่ไปเล่าเรียนมานั้น ได้นำเอาคำสอนตามหลักการในคัมภีร์มาเผยแพร่ ที่เรียกว่า“ทำใหม่”เข้ามาด้วย ทำให้เกิดการตื่นตัวและปรับปรุงการปฏิบัติตามหลักการให้

ตรงตามทำใหม่มากขึ้น การปฏิญาณตนจึงเริ่มเป็นไปตามหลักการของคัมภีร์ และเริ่มละเลิกวิธีการบางอย่างที่ขัดเถิดมาตามประเพณี ครอบครัวเริ่มมีบทบาทในการอบรมสั่งสอนเด็กๆ มากขึ้น ขณะเดียวกันบ้าน โต๊ะครูที่สอนเด็กๆ มานานก็กลายเป็นปอเนาะมีระบบการบริหารจัดการเป็นระบบมากขึ้น คนแก่และเด็กๆ ที่เข้าไปอยู่ ได้เรียนเป็นชั้นๆ แล้ว ต่างจากก่อนหน้านั้นที่เรียนๆ กันไป เรียนจนกระทั่งรู้ว่าตัวเองสอนคนอื่นได้ จึงจบการศึกษาหรือเรียกว่า “ฮาเล็ม” แล้วเดินทางกลับหมู่บ้านไปทำหน้าที่สอนคนอื่นต่อไป ทำให้การปฏิญาณตนเป็นระบบมากขึ้น ครอบครัวมีบทบาทมากขึ้น

ในช่วงปลายของยุคนี้ การปฏิญาณตนได้พัฒนามาสู่ความเป็นระเบียบเป็นไปตามหลักการที่ถูกต้องมากขึ้น เช่น พิธีเข้าสุหนัตก็อาศัยแพทย์แผนปัจจุบันมาดำเนินการให้ การสอนเด็กๆ มีโรงเรียนที่เป็นระบบและมีจำนวนมากขึ้น การเข้ารับอิสลามก็กระทำตามหลักการที่ปรากฏในคัมภีร์ ประกอบพิธีโดยผู้รู้มากขึ้น การเปลี่ยนศาสนายังคงเกิดขึ้นทั่วไป เช่น ชาวไทยพุทธแต่งงานกับชาวไทยมุสลิม โดยประเพณีชาวไทยพุทธต้องเข้ารับอิสลาม แต่บางคนก็ไม่ได้มุ่งมั่นศึกษาหรือไปมัสยิดมากนัก ต่อเมื่อถึงรุ่นลูกจึงจะแสดงความเป็นมุสลิมออกมาอย่างชัดเจน

การละหมาด

ช่วงต้นของยุคนี้ มีความรู้ใหม่เข้ามามาก จึงเริ่มต้นแบ่งแยกเป็นการละหมาดแบบเดิม หรือแบบที่เคยทำแต่โบราณ คือหลังจากการละหมาดแล้วต้องยกมือขออูฮ์ หรือหลังละหมาดเสร็จสามารถขอพรต่อพระเจ้าได้ และสามารถที่จะ “เหนียด” (อุทิศ) ส่วนบุญส่วนกุศลถึงผู้ตายได้ แต่การละหมาดแบบใหม่ ไม่ต้องยกมือขออูฮ์ ไม่ต้อง “เหนียด” กุศลให้ใคร เพราะเชื่อว่าไม่ถึงแล้วใครทำคนนั้นได้ คนอื่นทำกรรมให้คนอื่นไม่ได้ มุสลิมจึงต้องทำกรรมของตนเองเมื่อยังมีชีวิตอยู่ ความไม่ลงรอยกันอย่างนี้ ทำให้เริ่มมีการแบ่งแยกมัสยิดทำใหม่ ทำเก่าขึ้นในชุมชน เริ่มมีการแบ่งฝักฝ่ายทำใหม่ทำเก่าขึ้นด้วย แต่เหตุการณ์ยังไม่แพร่หลาย มีอยู่เฉพาะพื้นที่ เริ่มต้นที่ปากพะยูน จังหวัดพัทลุง เป็นแห่งแรก และค่อยแพร่กระจายไปสู่ชุมชนอื่นในเวลาต่อมา

ในช่วงปลายของยุคนี้ มีการปรับปรุงทั้งกระบวนการและเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น มีเครื่องขยายเสียงมาติดตั้งไว้ที่มัสยิด ไว้เชิญชวนมุสลิมในชุมชนให้มาละหมาด และไว้ถ่ายทอดเสียงขณะที่ทำละหมาด หรือถ่ายทอดเสียงการคุฏบะฮ์ แม้เครื่องแต่งกาย และอาคารสถานที่ก็ปรับปรุงให้ทันสมัยมากขึ้น มีการใช้ไฟฟ้าในมัสยิด เพื่ออำนวยความสะดวกในการทำละหมาดมากขึ้น

การถือศีลอด

ช่วงต้นของยุคนี้ มีการคำนึงถึงการถือศีลอดตามหลักการสากลมากขึ้น และมีการประกอบกิจกรรมอันเนื่องด้วยศีลอดพร้อมๆ กับมุสลิมทั่วโลก มีการจัดงานวันฮารีรายอขึ้นในท้องถิ่นบางแห่งในวันออกบวช ชุมชนต่างๆ เริ่มสนใจในความสำคัญของหลักการปฏิบัตินี้มากขึ้น

ช่วงปลายของยุคนี้ การถือศีลอดถือเป็นเทศกาลที่สำคัญของท้องถิ่น มีการเชิญชวน ส่งเสริมจากรัฐและผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่น ในหน่วยงานราชการ ห้ามส่งงานใดๆ ในช่วงเดือน

รอมฎอน ที่จะเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการถือศีลอด ทั้งนี้ได้รับอานิสงส์มาจากปฏิบัติการที่เกิดขึ้นในจังหวัดชายแดนภาคใต้ด้วย

การบริจาคซากาต

ช่วงต้นของยุคนี้ ยังคงไม่มีระบบที่จัดเก็บซากาตที่แน่นอน การบริจาคยังเป็นไปตามความพอใจในบทบาทของผู้รับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทของโต๊ะครูและโต๊ะอิหม่าม หากเป็นที่ศรัทธาก็จะมีซากาตมาก อย่างไรก็ตาม ซากาตก็ยังเป็นต้นทุนหล่อเลี้ยงผู้ทำงานทางศาสนาได้อย่างมั่นคง มีผู้เล่าถึงชีวิตครูคนหนึ่งที่มีมนต์สอนหนังสือศาสนาแก่คนในชุมชน โดยไม่ได้ประกอบอาชีพอื่นใด ในยุคสมัยนี้ว่า ครูผู้นั้นสามารถดำรงตนและเลี้ยงครอบครัวอยู่ได้จนกระทั่งแก่ชราเพราะซากาต ครูคนนั้นได้ฝากครอบครัวไว้กับพระเจ้า เป็นตำนานที่แสดงให้เห็นถึงพลังของซากาตในชุมชนดังกล่าว

ในช่วงปลายของยุคนี้ เรื่องการบริจาคซากาตยังเป็นสิ่งหนึ่งที่ไม่มีการปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพ การบริจาคซากาตยังคงเป็นไปตามความพอใจของผู้บริจาคในบทบาทความสำคัญของผู้รับ อย่างไรก็ตาม มัสยิดมีการจัดระบบการใช้จ่ายเงินที่ได้จากการบริจาคหรือการเอาเงินที่บริจาคไปให้ผู้รับที่มีระบบมากขึ้น ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวมมากขึ้น

การประกอบพิธีฮัจญ์

ในช่วงต้นของยุคนี้ มีคนในพื้นที่เดินทางไปทำพิธีฮัจญ์มากขึ้น แต่ก็ยังคงต้องอาศัยผ่านทางประเทศมาเลเซียเหมือนยุคสมัยที่ผ่านมา

ครั้นถึงช่วงปลายของยุคนี้ มีทางเลือกในการเดินทางไปทำพิธีฮัจญ์มากขึ้น คือ ถ้ามีเงินสามารถเดินทางไปโดยเครื่องบินได้ ผู้คนที่กำลังทรัพย์จะไปจึงมักเลือกที่จะเดินทางโดยเครื่องบิน แต่ก็ยังมีคนบางคนเลือกที่จะไปทางมาเลเซีย เพราะญาติๆ อยู่ที่นี่เขาจัดการให้เรียบร้อย ค่าใช้จ่ายถูก มีผู้หญิงในพื้นที่ที่มีโอกาสเดินทางไปทำพิธีนี้แล้วในยุคนี้

(5) ศาสนศึกษา

ในช่วงต้นของยุคนี้ โรงเรียนหรือสถาบันการศึกษาที่มีอยู่ในชุมชนต่างๆ พัฒนาการให้เป็นโรงเรียนปอเนาะที่สมบูรณ์ขึ้นหลายแห่ง แต่โรงเรียนปอเนาะหลายแห่งก็ต้องยุติบทบาทลง เช่น โรงเรียนบังหนับที่ปากพะยูนหยุดดำเนินการ เกิดโรงเรียนปอเนาะบนควนขึ้น ซึ่งดำเนินการโดยโต๊ะครูแอ ที่ซึ่งเพิ่งจบการศึกษาศาสนาจากประเทศอินเดีย และถือว่าเป็นบุคคลสำคัญในการปฏิรูปการศึกษาและการปฏิบัติศาสนาจนกลายมาเป็น “ท่าใหม่” “ท่าเก่า” ในปัจจุบัน ครูเอนำหลักปฏิบัติที่ถือว่าเป็นหลักคำสอนที่ถูกต้องมาเผยแพร่ โดยอาศัยโรงเรียนปอเนาะบนควนปากพะยูนเป็นศูนย์กลางการเผยแพร่

ในช่วงปลายของยุคนี้ เป็นช่วงที่การศึกษาศาสนาพัฒนาการที่ก้าวหน้ามาก เกิดโรงเรียนปอเนาะขึ้นอีกหลายแห่ง เช่น ปอเนาะบ้านดินลาน ปอเนาะบ้านหาน ปอเนาะควนดั่ง ปอเนาะม่วงทวน ปอเนาะหัวเขาแดง (หลังจากปอเนาะครูหูนเล็กกิจการ)

สิ่งสำคัญ คือ ช่วงเวลานี้รัฐได้เข้ามาจัดระเบียบการศึกษาศาสนามากขึ้น มีการออกพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการศึกษาศาสนา ยกฐานะโรงเรียนปอเนาะขึ้นเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา ให้งบประมาณสนับสนุน จัดหลักสูตรการเรียนให้สามารถเทียบเท่าความรู้กับการเรียนสายสามัญ ขณะเดียวกันมีการจัดระเบียบหลักสูตรศาสนาให้เป็นขั้นๆ ที่สอบประเมินผลได้ และมีการเรียนต่อในระดับชั้นที่เป็นระบบ สอดคล้องกับภาวะการเรียนการสอนศาสนาในต่างประเทศด้วย

กลุ่มคณะ ที่ก่อตัวมาก่อนหน้านี้ ก็เริ่มมีบทบาทในการเผยแพร่คำสอนศาสนาแก่คนในชุมชนอย่างเป็นรูปธรรม ได้เดินทางไปในที่ต่างๆ และมีคนมาร่วมอุดมการณ์เป็นกระบวนการขึ้นอย่างชัดเจน กลายเป็นกลุ่มผู้รู้ทางศาสนาอีกกลุ่มหนึ่งที่มามีบทบาทในการเผยแพร่ศาสนาให้แก่ผู้ใหญ่ในชุมชนต่างๆ

3.2.6 เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ ที่จะกล่าวถึงในที่นี้ได้แก่เรื่องการกระจายตัวของชุมชน การประกอบอาชีพ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชน โดยสังเขปดังนี้

อำนาจทางการเมืองการปกครอง ถือเป็นต้นทุนสำคัญประการหนึ่งในการสร้างความเป็นอิสลามและชุมชนขึ้นในพื้นที่ศึกษา เพราะต้นทุนสิ่งนี้จึงทำให้เกิดชุมชนขึ้นในพื้นที่นี้ได้ และเพราะอำนาจนี้ทำให้ชุมชนขยายตัวมาได้ และเพราะอำนาจนี้ทำให้ชุมชนตั้งมั่นอยู่อย่างยั่งยืนมาได้ ในยุคโรงเรียนปอเนาะนี้ แม้จะเป็นยุคที่เผด็จการยังครองอำนาจรัฐอยู่ แต่ชุมชนชาวไทยมุสลิมก็ได้รับคุณูปการจากระบบของรัฐให้สามารถจัดตั้งโรงเรียนปอเนาะขึ้นได้ นอกจากนี้ ชาวไทยมุสลิมหลายคนในพื้นที่ภาคใต้ได้เข้าไปมีส่วนสำคัญในทางการเมืองการปกครอง เช่น ช่วยสร้างสัมพันธไมตรีกับกลุ่มประเทศมุสลิม ช่วยติดต่อค้าขายเจรจากับกลุ่มประเทศมุสลิมในตะวันออกกลาง บุคคลเหล่านั้นกลายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการผลักดันให้การใช้อำนาจของรัฐให้เป็นปัจจัยเกื้อหนุนการพัฒนาชุมชนชาวไทยมุสลิมให้มากที่สุด และผ่อนหนักผ่อนเบาในเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น เช่น กรณีหุฎีสุหลง บินอับดุลกาเดร์ บินมุฮัมหมัด(ปี พ.ศ.2491) เป็นต้น

ต้นทุนสำคัญอีกประการหนึ่งที่เป็นพลังขับเคลื่อนอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษามาตั้งแต่อดีต คือ ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งในสมัยนี้ยังคงเป็นสิ่งเดียวกับที่เกิดขึ้นในยุคสมัยการศึกษาในครองคร้วที่ผ่านมา คือ (1) คำสั่งสอนจากพระคัมภีร์อัลกุรอาน (2) อำนาจทางการเมืองการ

ต้นทุนสำคัญอีกประการหนึ่งที่เป็นพลังขับเคลื่อนอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษามาตั้งแต่อดีต คือ ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งในสมัยนี้ยังคงเป็นสิ่งเดียวกับที่เกิดขึ้นในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัวที่ผ่านมา คือ (1) คำสั่งสอนจากพระคัมภีร์อัลกุรอาน (2) อำนาจทางการเมืองการปกครอง (3) ตำนานในความเป็นไทยและความสัมพันธ์ทางสังคม (4) อุดมการณ์ศาสนาสากล (5) ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ส่วนที่เพิ่มขึ้นจนถึงได้ว่าเป็นต้นทุนอีกกลุ่มหนึ่งที่สามารถแยกได้จากเรื่องอื่นๆ คือ ภูมิปัญญาสมัยใหม่ และ ต้นทุนทางการศึกษา ดังนี้

(1) ภาษา ยังคงเป็นต้นทุนที่สำคัญยิ่งประการหนึ่ง เพราะหากภาษาที่ใช้ไม่สามารถสื่อสารกันได้อย่างตรงไปตรงมา หรือต้องตีความหรือต้องแปล ก็จะทำให้ความเข้าใจตรงกันเกิดขึ้นได้ยาก หรือมีโอกาสนี้จะไม่เข้าใจกันได้มากขึ้น ภาษาถิ่นที่ใช้อยู่ในพื้นที่ศึกษาจึงเป็นต้นทุนที่ทำให้พัฒนาการที่เกิดขึ้นเป็นไปในด้านที่สร้างสรรค์ มากกว่าจะเป็นปัญหาอุปสรรค

(3) อำนาจทางการเมืองการปกครอง ถือเป็นต้นทุนสำคัญประการหนึ่งในการสร้างความเป็นอิสลามและชุมชนขึ้นในพื้นที่ศึกษา เพราะต้นทุนสิ่งนี้จึงทำให้เกิดชุมชนขึ้นในพื้นที่นี้ได้ และเพราะอำนาจนี้ทำให้ชุมชนขยายตัวมาได้ และเพราะอำนาจนี้ทำให้ชุมชนตั้งมั่นอยู่อย่างยั่งยืนมาได้ ในยุคโรงเรียนปอเนาะนี้ แม้จะเป็นยุคที่เผด็จการยังครองอำนาจรัฐอยู่ แต่ชุมชนชาวไทยมุสลิมก็ได้รับคุณูปการจากระบบของรัฐให้สามารถจัดตั้งโรงเรียนปอเนาะขึ้นได้ นอกจากนี้ ชาวไทยมุสลิมหลายคนในพื้นที่ภาคใต้ได้เข้าไปมีส่วนสำคัญในทางการเมืองการปกครอง เช่น ช่วยสร้างสัมพันธไมตรีกับกลุ่มประเทศมุสลิม ช่วยติดต่อค้าขายเจรจากับกลุ่มประเทศมุสลิมในตะวันออกกลาง บุคคลเหล่านั้นกลายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการผลักดันให้การใช้อำนาจของรัฐให้เป็นปัจจัยเกื้อหนุนการพัฒนาชุมชนชาวไทยมุสลิมให้มากที่สุด และผ่อนหนักผ่อนเบาในเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น เช่น กรณีเหตุสุหลง บินอับดุลกาเดร์ บินมูฮัมหมัด (ปี พ.ศ.2491) เป็นต้น

(4) ตำนานในความเป็นคนไทยและความสัมพันธ์ทางสังคม ตำนานในความเป็นคนไทย เป็นสิ่งที่รัฐบาลพยายามสร้างให้เกิดแก่คนไทยมาโดยตลอด เพื่อปลูกสำนึกความรักชาติ รักแผ่นดินขึ้นมาสู่กับอำนาจต่างๆ ของมหาอำนาจในโลกที่คลี่กระจายปกคลุมสังคมโลกอยู่ตลอดเวลา ซึ่งในยุคสมัยที่ผ่านมาอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความเป็นเครือญาติ เกียรติยศ กลุ่มชาติพันธุ์ พรรคพวกเพื่อนฝูง มาเป็นกลไกในการสร้างสำนึกเหล่านั้นขึ้น แต่มาถึงสมัยนี้ การสร้างสำนึกดังกล่าวได้เคลื่อนจากการอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเครือญาติ ฯลฯ มาอาศัย “สถาบันพระมหากษัตริย์” เป็นกลไกสร้างและเป็นศูนย์รวมแห่งสำนึกในความเป็นคนไทยและความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหลาย “ในหลวง” จึงเริ่มเข้ามาเป็นศูนย์รวมจิตใจและความเป็นคนไทยแทนที่สิ่งต่างๆ ทั้งหมด จึงกลายเป็นต้นทุนสำคัญที่เปี่ยมด้วยพลังที่จะยังให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาก้าวต่อไปอย่างมั่นคง

เงื่อนไขแห่งความขัดแย้งทางศาสนาในพื้นที่ศึกษา(และในสังคม) ที่มีประสิทธิภาพและเกื้อกูลให้เกิดสำนึกในข้อ 3 ขึ้นด้วย

(6) ภูมิปัญญาพื้นบ้านและภูมิปัญญาสมัยใหม่ ในยุคสมัยที่ผ่านมา อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษานับการใช้ทุนที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้าน เป็นเครื่องมือในการเข้าถึงสิ่งต่างๆ เป็นสำคัญ ภูมิปัญญาสมัยใหม่แม้จะปรากฏอยู่บ้างแต่ยังเป็นเพียงทางเลือกใหม่เท่านั้น มาถึงสมัยนี้เรื่องของภูมิปัญญาสมัยใหม่ได้เข้ามาเป็นเครื่องมือเครื่องใช้หลัก เพื่อเข้าถึงเป้าหมายต่างๆ ทุกด้านของคนส่วนใหญ่ในชุมชนแล้ว ภูมิปัญญาสมัยใหม่จึงกลายเป็นต้นทุนสำคัญที่เพิ่มเติมเข้ามา และชุมชนได้ใช้ควบคู่ไปกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน(ภูมิปัญญาพื้นบ้านก็ยังคงเป็นต้นทุนอยู่เหมือนเดิม)

(7) การศึกษา อันที่จริงพัฒนาการทางการศึกษาของชุมชน เป็นกลไกสำคัญหรือเป็นเงื่อนไขสำคัญควบคู่มากับการพัฒนาชุมชนด้านอื่นๆ มาแต่โบราณ เพราะการที่อิสลามและชุมชนได้เกิดขึ้นตั้งอยู่และเปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบันได้ สิ่งที่เป็นต้นทุนขับเคลื่อนมาก็คือ“การศึกษา” ต่างแต่ว่าก่อนหน้านี้ยังกระจัดกระจาย ไม่เป็นระบบระเบียบ ต่างคนต่างทำ จึงไม่แยกมากล่าวเป็นต้นทุนทางด้านสังคมและวัฒนธรรมต่างหาก แต่กล่าวรวมไว้ในเรื่องของศาสนาอิสลามและการศึกษาศาสนา(ทุนประการแรกของทุกยุคสมัย ข้อ 4.1.2.1) เมื่อมาถึงยุคนี้ การศึกษาได้พัฒนาการจนกลายเป็นองค์ประกอบหนึ่งในการขับเคลื่อนความเป็นอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาอย่างชัดเจนแล้ว

โดยสรุป ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมในยุคสมัยนี้ สิ่งที่เข้ามาเป็นพลังในการขับเคลื่อนชุมชนเพิ่มขึ้นคือ เรื่องของการสร้างสำนึกในความเป็นคนไทย เรื่องของภูมิปัญญาสมัยใหม่และเรื่องของการศึกษา ดังกล่าวนี

3.2.3 ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรม

ต้นทุนสำคัญอีกประการหนึ่งที่เป็นพลังขับเคลื่อนอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษามาตั้งแต่อดีต คือ ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งในสมัยนี้ยังคงเป็นสิ่งเดียวกับที่เกิดขึ้นในยุคสมัยการศึกษาในครองครวที่ผ่านมา คือ (1) คำสั่งสอนจากพระคัมภีร์อัลกุรอาน (2) อานาจทางการเมืองการปกครอง (3) สำนึกในความเป็นไทยและความสัมพันธ์ทางสังคม (4) อุดมการณ์ศาสนาสากล (5) ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ส่วนที่เพิ่มขึ้นจนถือได้ว่าเป็นต้นทุนอีกกลุ่มหนึ่งที่สามารถแยกได้จากเรื่องอื่นๆ คือ ภูมิปัญญาสมัยใหม่ และ ต้นทุนทางการศึกษา ดังนี้

(1) ภาษา ยังคงเป็นต้นทุนที่สำคัญยิ่งประการหนึ่ง เพราะหากภาษาที่ใช้ไม่สามารถสื่อสารกันได้อย่างตรงไปตรงมา หรือต้องตีความหรือต้องแปล ก็จะทำให้ความเข้าใจตรงกันเกิดขึ้นได้ยาก หรือมีโอกาสนี้จะไม่เข้าใจกันได้มากขึ้น ภาษาถิ่นที่ใช้อยู่ในพื้นที่ศึกษาจึงเป็นต้นทุนที่ทำให้พัฒนาการที่เกิดขึ้นเป็นไปในด้านที่สร้างสรรค์ มากกว่าจะเป็นปัญหาอุปสรรค

(2) อำนาจทางการเมืองการปกครอง ถือเป็นต้นทุนสำคัญประการหนึ่งในการสร้างความเป็นอิสลามและชุมชนขึ้นในพื้นที่ศึกษา เพราะต้นทุนสิ่งนี้จึงทำให้เกิดชุมชนขึ้นในพื้นที่นี้ได้ และเพราะอำนาจนี้ทำให้ชุมชนขยายตัวมาได้ และเพราะอำนาจนี้ทำให้ชุมชนตั้งมั่นอยู่อย่างยั่งยืนมาได้ ในยุคโรงเรียนปอเนาะนี้ แม้จะเป็นยุคที่เผด็จการยังครองอำนาจรัฐอยู่ แต่ชุมชนชาวไทยมุสลิมก็ได้รับอนุญาตจากระบบของรัฐให้สามารถจัดตั้งโรงเรียนปอเนาะขึ้นได้ นอกจากนี้ ชาวไทยมุสลิมหลายคนในพื้นที่ภาคใต้ได้เข้าไปมีส่วนสำคัญในทางการเมืองการปกครอง เช่น ช่วยสร้างสัมพันธไมตรีกับกลุ่มประเทศมุสลิม ช่วยติดต่อค้าขายเจรจากับกลุ่มประเทศมุสลิมในตะวันออกกลาง บุคคลเหล่านั้นกลายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการผลักดันให้การใช้อำนาจของรัฐให้เป็นปัจจัยเกื้อหนุนการพัฒนาชุมชนชาวไทยมุสลิมให้มากที่สุด และผ่อนหนักผ่อนเบาในเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น เช่น กรณีเหตุสุหลง บินอับดุลกาเดร์ บินมุฮัมหมัด(ปี พ.ศ.2491) เป็นต้น

(3) ลำานึกในความเป็นคนไทยและความสัมพันธ์ทางสังคม ลำานึกในความเป็นคนไทย เป็นสิ่งที่รัฐบาลพยายามสร้างให้เกิดแก่คนไทยมาโดยตลอด เพื่อปลูกสำานึกความรักชาติ รักแผ่นดินขึ้นมากับอำนาจต่างๆ ของมหาอำนาจในโลกที่คลั่งกระจายปกครองสังคมโลกอยู่ตลอดเวลา ซึ่งในยุคสมัยที่ผ่านมาอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความเป็นเครือญาติ เกี่ยวดอง กลุ่มชาติพันธุ์ พรรคพวกเพื่อนฝูง มาเป็นกลไกในการสร้างสำานึกเหล่านั้นขึ้น แต่มาถึงสมัยนี้ การสร้างสำานึกดังกล่าวได้เคลื่อนจากการอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเครือญาติ ฯลฯ มาอาศัย“สถาบันพระมหากษัตริย์” เป็นกลไกสร้างและเป็นศูนย์รวมแห่งสำานึกในความเป็นคนไทยและความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหลาย “ในหลวง” จึงเริ่มเข้ามาเป็นศูนย์รวมจิตใจและความเป็นคนไทยแทนที่สิ่งต่างๆ ทั้งหมด จึงกลายเป็นต้นทุนสำคัญที่เปี่ยมด้วยพลังที่จะยังให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาก้าวต่อไปอย่างมั่นคง

(4) ภูมิปัญญาพื้นบ้านและภูมิปัญญาสมัยใหม่ ในยุคสมัยที่ผ่านมา อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาเน้นการใช้ทุนที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้าน เป็นเครื่องมือในการเข้าถึงสิ่งต่างๆ เป็นสำคัญ ภูมิปัญญาสมัยใหม่แม้จะปรากฏอยู่บ้างแต่ยังเป็นเพียงทางเลือกใหม่เท่านั้น มาถึงสมัยนี้เรื่องของภูมิปัญญาสมัยใหม่ได้เข้ามาเป็นเครื่องมือเครื่องใช้หลัก เพื่อเข้าถึงเป้าหมายต่างๆ ทุกด้านของคนส่วนใหญ่ในชุมชนแล้ว ภูมิปัญญาสมัยใหม่จึงกลายเป็นต้นทุนสำคัญที่เพิ่มเติมเข้ามา และชุมชนได้ใช้ควบคู่ไปกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน(ภูมิปัญญาพื้นบ้านก็ยังคงเป็นต้นทุนอยู่เหมือนเดิม)

(5) การศึกษา อันที่จริงพัฒนาการทางการศึกษาของชุมชน เป็นกลไกสำคัญหรือเป็นเงื่อนไขสำคัญควบคู่มากับการพัฒนาชุมชนด้านอื่นๆ มาแต่โบราณ เพราะการที่อิสลามและชุมชนได้เกิดขึ้นตั้งอยู่และเปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบันได้ สิ่งที่เป็นต้นทุนขับเคลื่อนมาก็คือ“การศึกษา” ต่างแต่ว่าก่อนหน้านี้ยังกระจัดกระจาย ไม่เป็นระบบระเบียบ ต่างคนต่างทำ จึงไม่แยกมากล่าวเป็นต้นทุนทางด้านสังคมและวัฒนธรรมต่างหาก แต่กล่าวรวมไว้ในเรื่องของศาสนาอิสลามและการศึกษาศาสนา(ทุนประการแรกของทุกยุคสมัย ข้อ 4.1.2.1) เมื่อมาถึงยุคนี้ การศึกษาได้พัฒนาการจนกลายเป็นองค์ประกอบหนึ่งในการขับเคลื่อนความเป็นอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาอย่างชัดเจนแล้ว

โดยสรุป ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมในยุคสมัยนี้ สิ่งที่เข้ามาเป็นพลังในการขับเคลื่อนชุมชนเพิ่มขึ้นคือ เรื่องของการสร้างสำนึกในความเป็นคนไทย เรื่องของภูมิปัญญาสมัยใหม่ และเรื่องของการศึกษา ดังกล่าวมานี้

3.2.2 ปัจจัยที่ส่งเสริมให้อิสลามและชุมชนมีความเข้มแข็งมั่นคง

ความเข้มแข็งมั่นคงของอิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในปอเนาะในในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่ยังคงอาศัยปัจจัยที่มีมาในยุคดั้งเดิม คือ (1) วัฒนธรรมพื้นบ้าน (2) ระบบเครือญาติ การเกี่ยวดองและพรรคพวกเพื่อนฝูง (3) ความเป็นมุสลิมหรืออิสลาม (4) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ (5) ความช่วยเหลือจากพี่น้องมุสลิมโดยรอบพื้นที่ศึกษา (6) ความมีน้ำใจ ส่วนปัจจัยสำคัญที่เพิ่มเติมเข้ามาในยุคนี้ คือ (7) บริบททางการเมืองการปกครอง และ (8) ภาษาที่ใช้ในการสื่อสาร โดยปัจจัยแต่ละประการได้แสดงคุณลักษณะความสำคัญ ดังนี้

3.2.2.1 ระบบเครือญาติ การเกี่ยวดองและพรรคพวกเพื่อนฝูง ยังคงเป็นปัจจัยรื้อยรัดเพื่อสร้างความสมัคสมานกลมเกลียวทั้งในระดับชาวไทยมุสลิมด้วยกันและระหว่างศาสนิกชนอื่นๆ การจัดการกับความขัดแย้งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนในยุคสมัยนี้ยังคงต้องอาศัยระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในเรื่องเหล่านี้มาใช้เป็นเครื่องมือ

3.2.2.2 ความคงอยู่ของทรัพยากรธรรมชาติ ยังคงเป็นปัจจัยรื้อยรัดความมั่นคงและความเข้มแข็งของชุมชนอยู่เหมือนเดิม แม้ว่าในยุคนี้ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ศึกษาจะห่อยหรอไปมากแล้ว ประชากรก็สูงมากขึ้น แต่อาศัยเทคโนโลยีต่างๆ ที่พัฒนาศักยภาพให้สูงขึ้น จึงยังพอทำให้ชุมชนตั้งมั่นอยู่ได้ ที่สำคัญคือ ความผูกพันระหว่างคนในชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมของชุมชนกลายเป็นสามัญสำนึกในการดำรงชีพเพื่อความอยู่รอดของชุมชนที่เป็นโลกทัศน์ของชีวิตไปด้วย

3.2.2.3 ความสัมพันธ์ทางสังคมและความมีน้ำใจ ยังคงเป็นสายใยร้อยรัดความเป็นอิสลามและชุมชนให้มีความมั่นคงเข้มแข็งอยู่เหมือนเดิม และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ “ความมีน้ำใจ” มีส่วนสำคัญในการแก้ปัญหาความขัดแย้งต่างๆ และสร้างความร่วมมือหรือการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ทั้งภายในกลุ่มชาวไทยมุสลิมด้วยกันและระหว่างกลุ่มด้วย และทั้งในระดับชุมชนและปัจเจกชน เป็นต้นว่า การระดมทุนเพื่อพัฒนาบางสิ่งบางอย่างที่เหลือบากว่าแรงของชุมชนหรือของครอบครัวแล้ว ก็ได้อาศัยน้ำใจจากชุมชนอื่นๆ หรือคนจากครอบครัวอื่นๆ มาช่วย ทำให้เรื่องเหล่านั้นดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

3.2.2.4 บริบททางการเมืองการปกครอง ในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ ระหว่าง พ.ศ.2488-2516 นี้ เป็นยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองหลายครั้ง และมีความขัดแย้งทางการเมืองการปกครองสูงมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอุดมการณ์ทางการเมืองการปกครองที่มีความแตกต่างกันระหว่างพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย กับระบอบการเมืองการปกครองที่เป็นอยู่ในขณะนั้น หรือที่เรียกว่าระบอบประชาธิปไตย ทำให้ชุมชนชาวไทยมุสลิมต้องปรับตัวและศึกษากระแสการเมืองทั้งสองฝ่าย ซึ่งมีนักการเมืองที่เป็นชาวไทยมุสลิมหลายคนที่มีส่วนสำคัญทำให้ชุมชนชาวไทยมุสลิมปลอดภัยจากความขัดแย้งดังกล่าวโดยการยืนยืนอยู่บนหลักการทางศาสนา

3.2.2.5 ภาษาที่ใช้ในการสื่อสาร ที่จริงภาษาที่ใช้ในการสื่อสารในชุมชนชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาเป็นปัจจัยประการหนึ่งมาแต่โบราณ แต่ที่ไม่กล่าวถึงในยุคก่อนๆ เพราะเหตุว่าในยุคก่อนๆ ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ไม่สลับซับซ้อนมากนัก ปัญหาและเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นมักแก้ไขและจบลงในชุมชน ไม่ค่อยมีปัญหาขึ้นโรงขึ้นศาล แต่มาในยุค “โรงเรียนปอเนาะ” ในช่วง พ.ศ.2488-2516 นี้ มีกระบวนการต่างๆ เข้าสู่ชุมชนในพื้นที่ศึกษามากมาย ซึ่งมีทั้งผู้ประสอ์ดี และประสอ์ร้าย เพื่อสร้างความแตกแยกให้เกิดขึ้นในชุมชน เช่น กรณีถึงแดง หรือกรณีความขัดแย้งทางการเมืองเรื่องคอมมิวนิสต์ จะเห็นได้ว่าภาษาเป็นกลไกสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คนในชุมชน และระหว่างชุมชนมีความเข้าใจกันง่ายขึ้น เพราะสื่อสารกันได้โดยตรง ต่างจากบางพื้นที่ที่ต้องศึกษาและทำความเข้าใจ บางครั้งทั้งสองฝ่ายเจตนาดีต่อกันแต่เกิดความไม่เข้าใจกัน เพราะไม่เข้าใจภาษาของกันและกัน ซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งในเรื่องอื่นๆ ด้วย

3.2.2.6 การศึกษาทางโลก เป็นการศึกษาที่จัดขึ้นโดยรัฐ ในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา ซึ่งแม้จะไม่มีผู้ใดศึกษาเล่าเรียนต่อในระดับมัธยมมากนัก แต่ผู้ที่ได้เล่าเรียนก็เป็นประโยชน์ในการเสริมสร้างอิสลามและชุมชนให้มีความมั่นคงอย่างมีประสิทธิภาพ

โดยสรุป ปัจจัยที่ร้อยรัดอิสลามและชุมชนให้มีความเข้มแข็งมั่นคง ในยุคนี้ส่วนใหญ่ยังเหมือนเดิม ส่วนที่เพิ่มเติมคือ บริบททางการเมืองการปกครอง และภาษาที่ใช้ในการสื่อสาร นอกจากนั้นเป็นการพัฒนาไปตามบริบทต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา สถานที่และผู้คน

3.3

พัฒนาการของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลา ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา

พ.ศ.2517 – 2542

การศึกษาพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา ระหว่างปี พ.ศ.2517 – 2542 ในบทนี้จะศึกษาในประเด็นเดียวกับยุคก่อนๆ เพื่อเข้าใจถึงลักษณะของพัฒนาการ เงื่อนไข ปัจจัย องค์ประกอบ และลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในยุคนี้ว่า เป็นอย่างไร ดังต่อไปนี้

3.3.1 ปัจจัยพื้นฐาน

ปัจจัยพื้นฐานของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา (Religious Public School) ระหว่างปี พ.ศ.2517 – 2542 ที่เป็นเงื่อนไขสำคัญในการก่อให้เกิดลักษณะและพัฒนาการด้านต่างๆ ของชุมชนต่อเนื่องจากยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะมาสู่ยุคโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา ได้แก่ สถาบันทางสังคม เช่น สถาบันครอบครัวและเครือญาติ สถาบันทางศาสนา สถาบันทางการศึกษา สถาบันทางการเมืองการปกครอง ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม วัฒนธรรมพื้นบ้าน คัมภีร์อัลกุรอาน ซึ่งปัจจัยพื้นฐานแต่ละประการนี้มีลักษณะต่างๆ ดังต่อไปนี้

3.3.1.1 สถาบันทางสังคม

สถาบันทางสังคมที่เป็นปัจจัยพื้นฐานของอิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ ได้แก่ สถาบันครอบครัวและเครือญาติ สถาบันศาสนา สถาบันการศึกษา สถาบันทางการเมืองการปกครอง และองค์กรชุมชน ซึ่งการนำเสนอลักษณะของปัจจัยพื้นฐานแต่ละประการในที่นี้จะแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นลักษณะเดิมในยุคสมัยที่ผ่านมา และส่วนที่เป็นลักษณะใหม่ที่เกิดขึ้นเพิ่มเติมในยุคสมัยนี้ ดังกล่าวไว้ข้างต้น ดังนี้

1) สถาบันครอบครัวและเครือญาติ

สถาบันครอบครัวและเครือญาติเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนจากยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) สู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516) และสู่ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ในปัจจุบัน

(1) ลักษณะครอบครัวและเครือญาติของมุสลิมและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุค“การศึกษาในครอบครัว”(พ.ศ.2442-2487) ส่วนใหญ่เป็นครอบครัวขยาย ผู้หญิงนิยมทำงานภายในครอบครัวหรือในระบบไร่นาของตนเอง ผู้ชายเป็นผู้ติดต่อกับสังคมหรือทำงานสังคมนอกครอบครัว ครอบครัวดำรงอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ ความสัมพันธ์ทางสังคมมีครอบครัวและเครือญาติเป็นศูนย์กลางอำนาจ เป็นศูนย์กลางกิจกรรมและความสัมพันธ์ทางสังคม และมีบทบาทและเป็นกลไกสำคัญของสังคม บทบาทสำคัญยิ่งประการหนึ่งคือ การจัดการการศึกษาอิสลามขึ้นในระดับครอบครัว

(2) ลักษณะครอบครัวและเครือญาติของมุสลิมและชุมชนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ (พ.ศ.2488-2516) บทบาทชายหญิงเริ่มเปลี่ยนแปลง โดยผู้หญิงเริ่มมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจมากขึ้น หรือกว้างขวางขึ้น เช่น เป็นผู้ทำรายได้หลักของครอบครัว แวดวงความสัมพันธ์ทางสังคมของครอบครัวและเครือญาติแคบลง บทบาทของครอบครัวลดความสำคัญลงหรือมีขอบเขตจำกัดมากขึ้น ครอบครัวมีความกังวลเรื่องเศรษฐกิจมากขึ้น มีความเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น มีความเป็นอิสระจากระบบอุปถัมภ์ และสามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น โดยมีระบบ กลไก และกติกาตามกฎหมายของรัฐในระบอบประชาธิปไตยเป็นปัจจัยหนุนเสริมพัฒนาการเหล่านั้น

(3) ลักษณะครอบครัวและเครือญาติของอิสลามและชุมชนในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.22517 - 2542) มีสภาพเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น ซึ่งเนื่องจากเหตุผลทางเศรษฐกิจและสังคมที่บีบคั้นให้ครอบครัวคู่แต่งงานแยกจากครอบครัวเดิมเร็วขึ้น เช่น การประกอบอาชีพที่ซึ่งในยุคนี้คนในชุมชนเดิมที่เคยประกอบอาชีพทำการประมง หรือทำนา ทำสวน ต้องประกอบอาชีพอื่นๆ ด้วย เช่น รับจ้างบริการในบริษัทห้างร้านในเมือง เป็นคนงานในบริษัท โดยเดินทางไปเช้า เย็นกลับ ไม่มีโอกาสที่จะดูแลครอบครัวหรือปฏิบัติต่อวงศ์ญาติได้เหมือนเดิม ผู้หญิงในยุคนี้ต้องออกไปทำงานนอกบ้านเท่าเทียมกับผู้ชาย หรือไม่แตกต่างจากผู้ชาย การหาเลี้ยงครอบครัวมีข้อจำกัดและมีค่าใช้จ่ายสูง การแยกความรับผิดชอบลดการแยกครอบครัวจึงเป็นวิธีการหนึ่งที่เกิดขึ้นทั่วไปในสมัยนี้ เช่น ชุมชนเกาะหมาก เกาะนางคำ ในยุคก่อนหน้านี้อันผู้ที่จะออกไปหางานทำนอกชุมชนส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย และต้องไปพักอยู่ที่นั่น นานๆ จึงจะกลับบ้าน เช่น กรุงเทพฯ ปัตตานี มาเลเซีย หาดใหญ่ แต่สมัยนี้ผู้หญิงจำนวนมากออกไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมที่หาดใหญ่ โดยการไปเช้าเย็นกลับ ใครมีลูกก็จ้างให้คนอื่นเลี้ยง นอกจากนี้ยังมีหญิงที่เดินทางไปทำงานในประเทศบริเวณตะวันออกกลางด้วย บทบาทของครอบครัวและเครือ

ญาติในยุคนี้จึงพัฒนาการสู่ความเป็นอิสระจากกรอบประเพณีและวัฒนธรรมพื้นบ้านและระบบอุปถัมภ์ที่ผู้ชายมักอุปถัมภ์ผู้หญิง คนมีอำนาจและเงินทองมักอุปถัมภ์คนจนอำนาจ และเงินทอง ที่เป็นมาแต่อดีต ปรับตัวเข้าสู่ระบบ กลไก กรอบกติกา ประเพณีวัฒนธรรมสมัยใหม่ ยอมรับวิถีชีวิตที่ต้องเกื้อกูล พึ่งพาอาศัยกันทั้งโลก หรือพึ่งตนเอง ครอบครัวยุคนี้และเครือญาติไม่ได้ บทบาทของครอบครัวและเครือญาติจึงลดลง

2) สถาบันทางศาสนา

สถาบันทางศาสนาเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนจากยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) สู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516) และสู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ในปัจจุบัน

(1) ลักษณะสถาบันศาสนาในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัว (พ.ศ.2442-2487)ที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชน มีทั้งสถาบันพุทธศาสนาที่คอยเป็นผลักดันให้อิสลามและชุมชนพัฒนาการไปสู่ความเป็นอัตลักษณ์ของตนเองในฐานะที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม(แต่ไม่ขัดแย้ง) และมีสถาบันอิสลามที่เป็นแรงดึงดูดเร้าเร้าแรงรัดให้เปลี่ยนแปลงสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปตามหลักปฏิบัติของอิสลาม

(2) ลักษณะสถาบันทางศาสนาในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516)ที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชน นั้น ก. วัดในพุทธศาสนายังเป็นปัจจัยช่วยผลักดันให้เกิดพัฒนาการขึ้นในสถาบันอิสลามในชุมชน โดยเป็นฐานข้อมูลและเหตุการณ์ให้อิสลามและชุมชนได้ศึกษาและถอดบทเรียนเพื่อใช้ประโยชน์ในการพัฒนาสถาบันศาสนาในชุมชน เช่น การจัดระบบ กลไกและบทบาทต่อชุมชน ข. มีการปรับปรุงพัฒนาระบบ ระเบียบ กลไกของสถาบันอิสลามในทุกๆ ระดับ ให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

(3) ลักษณะสถาบันทางศาสนาในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517 - 2542)ที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชน ได้แก่ ก. การพัฒนาคุณค่าความสำคัญของบทบาทสถาบันศาสนาอิสลามในชุมชนให้มีความชัดเจนขึ้นภายใต้ระบบ ระเบียบ กลไกที่ได้สร้างขึ้นแล้วในยุคที่ผ่านมา เช่น บทบาทของมัสยิด นอกจากเป็นศูนย์กลางกิจกรรมทางศาสนาแล้ว ยังเน้นให้มีบทบาทเป็นศูนย์กลางกิจกรรมอื่นๆ ของชุมชนด้วย เช่น เป็นศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก เป็นศูนย์การประสานงานระหว่างราชการกับประชาชน เป็นศูนย์กลางให้การศึกษาสายอาชีพและสายสามัญแก่ชุมชน เป็นศูนย์ส่งเสริมอาชีพแก่ชุมชน ซึ่งมีมัสยิดจำนวนมากได้พัฒนาบทบาทเหล่านี้ขึ้นมาอย่างเป็นรูปธรรม บางมัสยิดมีการร่วมตัวพัฒนาชุมชนด้านอื่นๆ ด้วย เช่น จัดสวัสดิการชุมชน โดยการจัดหาเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ถ้วยชาม เครื่องใช้ในงานเลี้ยง มาไว้เป็นกองกลางที่มัสยิด เมื่อครอบครัวใดมีงาน มาเยี่ยมไปใช้ หากเสียหายก็ชดใช้ตามความเป็นจริง และมีการจ่ายบำรุงบ้างเล็กน้อย เช่น ยืมไปใช้ครั้งหนึ่ง เมื่อนำมาคืนต้องซื้อชามใหม่มาเพิ่ม 10

ใบ เป็นต้น บางมัสยิดซื้อรถไถนาเดินตามมาไว้บริการแก่ชาวบ้าน โดยบำรุงการใช้ตามระเบียบที่กำหนดขึ้น ข. การพัฒนาสถาบันศาสนาให้เป็นศูนย์การศึกษาอิสลามของชุมชน เน้นให้มีประสิทธิภาพทั้งการเรียนการสอน การบริหารจัดการ และการประเมิณผล ซึ่งอาศัยพัฒนาการที่ดำเนินการมาในยุคที่ผ่านมาเป็นรากฐานในการดำเนินงานในยุคนี้ ซึ่งในที่สุดก็สามารถยกระดับสถาบันการศึกษาอิสลามที่เป็นอยู่ในลักษณะ “โรงเรียนปอเนาะ” ที่อยู่ภายใต้การดำเนินงานของมัสยิด ขึ้นมาเป็น “โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา” ดำเนินงานได้อย่างอิสระ เป็นสถาบันทางการศึกษา มีศักดิ์และสิทธิ์เท่าเทียมกับสถาบันการศึกษาอื่นๆ และได้รับการสนับสนุนจากรัฐหลายด้าน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ถือเป็นพัฒนาการที่มีผลต่อความเข้มแข็งของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาครั้งสำคัญ เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้เด็กๆ และเยาวชนมีโอกาสและทางเลือกในการศึกษา ได้มากขึ้น ที่สำคัญคือ สถาบันการศึกษาที่มีอยู่มีความเข้มแข็ง สามารถเพิ่มกิจกรรมต่างๆ เพื่ออิสลามและชุมชนมากขึ้น

พัฒนาการของสถาบันศาสนาอิสลามในชุมชนจึงเป็นการเพิ่มบทบาทความสำคัญในการที่จะนำพาอิสลามและชุมชนไปสู่เป้าหมายตามหลักปฏิบัติของอิสลามที่ปรากฏในอัลกุรอานให้ประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทในการหล่อหลอมฟูมฟักนิสัยพฤติกรรมของผู้คนและสังคมในชุมชนให้เป็นไปตามหลักปฏิบัติต่างๆ อย่างต่อเนื่องตั้งแต่เกิดจนตาย จากคนรุ่นหนึ่งสู่คนรุ่นต่อไป

3) สถาบันการศึกษา

สถาบันศึกษาเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนจากยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) สู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516) และสู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ในปัจจุบัน

(1) ลักษณะสถาบันการศึกษาในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว (พ.ศ.2442-2487) ที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชน มีอยู่หลายลักษณะ เช่น โรงเรียนของวัด ดำเนินการเรียนการสอนโดยพระสงฆ์ ซึ่งส่วนใหญ่เน้นการเรียนทางธรรม โรงเรียนรัฐตั้งอยู่ในวัดพระสงฆ์อุปการะดำเนินการเรียนการสอนโดยพระสงฆ์และรัฐร่วมกัน ซึ่งเน้นการเรียนทางโลก การศึกษาในครอบครัวซึ่งเป็นการศึกษาอิสลาม ซึ่งครอบครัวที่มีความรู้จัดการขึ้นในชุมชน ซึ่งสถาบันการศึกษาที่เกิดขึ้นในยุคนี้เน้นการอ่านออกเขียนได้เป็นสำคัญ แบ่งสายการเรียนออกเป็นการเรียนทางโลกกับการเรียนทางธรรม โดยที่การเรียนทางธรรมจะเป็นที่นิยมอย่างกว้างขวาง นอกจากนี้ยังมีการศึกษาเพื่อชีวิต เป็นการศึกษาเรียนรู้การดำรงชีพ การประกอบอาชีพจากการดำเนินชีวิตในครอบครัว เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ในชีวิตจริง

(2) ลักษณะสถาบันการศึกษาในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยการศึกษาในโรงเรียน ปอเนาะ(พ.ศ.2488 - 2516) ที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชน ได้แก่ระเบียบว่า ด้วยเรื่องการจัดการศึกษาของรัฐที่ประกาศใช้ใหม่ ทำให้มีสถาบันการศึกษาในพื้นที่ศึกษาเพิ่มมากขึ้น (1) โรงเรียนราษฎร์ของวัด(2) สำนักเรียนบาลี-นักธรรม(3) โรงเรียนบาลีปริยัติธรรมศึกษา(4) โรงเรียนประถมศึกษาของรัฐ(5) โรงเรียนมัธยมศึกษาของรัฐ(6) โรงเรียนราษฎร์(7) โรงเรียนและการศึกษาสาขาอาชีพ (7)โรงเรียนปอเนาะของมัสยิด (8) วิทยาลัยและมหาวิทยาลัย

(3) ลักษณะสถาบันการศึกษาในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยการศึกษาในยุคโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517 - 2542) มีหลายลักษณะ เช่น (1) สถาบันการศึกษาที่เป็นการจัดการของรัฐ(เป็นลักษณะที่ต่อเนื่องจากยุคที่ผ่านมา) เช่น โรงเรียนประถมศึกษา โรงเรียนมัธยมศึกษา วิทยาลัย มหาวิทยาลัย ในยุคนี้เด็กและเยาวชนมุสลิมมีโอกาสได้เข้าศึกษาในสถาบันการศึกษาเหล่านี้มีมากขึ้น อย่างก็ตามการบริหารจัดการและการประกอบกิจการของสถาบันการศึกษาเหล่านี้ยังอยู่ในมือของรัฐ ขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างแท้จริง และยังจัดการศึกษาไปตามนโยบายของรัฐ ส่วนกลาง กำหนดหลักสูตรจากส่วนกลาง อิสลามและชุมชนมีบทบาทบ้างในฐานะผู้สอนศาสนาในสถาบันเหล่านั้น แต่ต้องสอนตามหลักสูตรที่ทางราชการกำหนด โตะครุ และโตะอิหม่ามหลายคนมีโอกาสได้เป็นผู้ศาสนาแก่เด็กนักเรียนในโรงเรียนประถมศึกษาในชุมชน (2) สถาบันการศึกษาที่เป็นการจัดการของเอกชน ซึ่งมีอยู่หลากหลาย เช่น โรงเรียนประถม โรงเรียนมัธยมโรงเรียนสายอาชีพ วิทยาลัยการอาชีพ เป็นต้น ที่สำคัญประการหนึ่งคือ โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา ซึ่งเป็นโรงเรียนที่พัฒนาการมาจากโรงเรียนปอเนาะในยุคสมัยที่ผ่านมา เดิมเมื่อเป็นโรงเรียนปอเนาะ สังกัดมัสยิด ไม่มีการรับรองสิทธิ์ เป็นเหมือนโรงเรียนวัดสอนศาสนาสมัยก่อน มุ่งสอนหนังสือให้ชุมชนอ่านคัมภีร์อัลกุรอานได้ รู้วิธีปฏิบัติศาสนาได้ถูกต้อง เข้าใจหลักต่างๆ ของอิสลาม ซึ่งเป็นการเรียนที่เชื่อมประสานกับจิตวิญญาณของชุมชน ทำให้ในสมัยนั้นพ่อแม่ผู้ปกครองนิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนมาก รัฐจึงพยายามให้เด็กๆ และเยาวชนเหล่านั้นได้เรียนรู้เรื่องอื่นๆ ด้วย จึงได้มีการตราพระราชกฤษฎีกาเรื่องโรงเรียนปอเนาะขึ้น ยกฐานะโรงเรียนเหล่านั้นขึ้นเป็นราษฎร์สอนศาสนา ดังกล่าวข้างต้น และโรงเรียนเหล่านั้นแยกตัวออกจากมัสยิด มาบริหารจัดการโดยอิสระ ขึ้นตรงกับสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน

ในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา ถือว่าเป็นยุคทองของชาวไทยมุสลิมผู้สนใจการศึกษา เพราะสามารถส่งเสริมให้ลูกหลานทั้งหญิงและชายให้ได้รับศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรมอย่างเท่าเทียมกัน และผู้เรียนสามารถใช้วุฒิทางการศึกษาเพื่อประโยชน์ต่างๆ ได้เท่าเทียมกับการเรียนในโรงเรียนอื่นๆ นอกจากนี้สามารถใช้เพื่อการศึกษาต่อในระดับมหาวิทยาลัยทั้งในและต่างประเทศได้ด้วย ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาที่เกิดขึ้น เป็นโรงเรียนที่มุ่งเน้นให้ความสำคัญในการนำความรู้ไปปฏิบัติ เพื่อสร้างเสริมนิสัยใจคอ

ให้แก่เยาวชน มากกว่าการมีความรู้แต่เพียงอย่างเดียว การศึกษาศาสนาในโรงเรียนที่เกิดขึ้นในยุคนี้ และยุคก่อนๆ จึงเป็นต้นทุนสำคัญประการหนึ่งที่อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้ใช้ สร้างสรรค์สิ่งต่างๆ มาโดยตลอด ส่วนสถาบันการศึกษาในลักษณะอื่นๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยก่อนๆ ยังคงดำเนินการต่อไป

สถาบันการศึกษาที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่เกิดขึ้นในชุมชนอย่างไม่เป็นทางราชการ คือ ศูนย์การศึกษาเรียนรู้ของชุมชน เช่น ศูนย์กลางการศึกษาอิสลามที่เรียกว่า “มัสกีส” ที่พื้นที่อำเภอตะโหนด จังหวัด เป็นศูนย์การแลกเปลี่ยนเรียนรู้เรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับอิสลาม ซึ่งถือเป็นอีกสถาบันหนึ่งที่มุ่งให้การศึกษาอิสลามแก่ชุมชนในพื้นที่การศึกษาและนอกพื้นที่

4) สถาบันทางการเมืองการปกครอง

สถาบันทางการเมืองการปกครองเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนจากยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) สู่มุขการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516) และสู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ในปัจจุบัน

(1) ลักษณะสถาบันทางการเมืองการปกครองในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) ที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนที่สำคัญคือการแบ่งส่วนราชการออกเป็นการบริหารราชการส่วนกลาง การบริหารราชการส่วนภูมิภาค และการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น และระบอบประชาธิปไตย ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสถาบันทางการเมืองการปกครองในพื้นที่วิจัย ในลักษณะที่มีสถาบันทางการเมืองการปกครองมากขึ้น สถาบันเหล่านั้นมีความเข้มแข็งขึ้น มีบทบาทต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนในชุมชนมากขึ้น

(2) ลักษณะสถาบันทางการเมืองการปกครองในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516)ที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชน ที่สำคัญ เช่น เกิดหน่วยงานและเจ้าหน้าที่ทางการเมืองการปกครองขึ้นในพื้นที่ต่างๆ เพิ่มขึ้น เกิดผู้นำทางการเมืองการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยในตำแหน่งต่างๆ เพิ่มขึ้น เกิดข้ออุดมการณ์ทางการเมืองการปกครองคือฝ่ายคอมมิวนิสต์กับฝ่ายประชาธิปไตย(เผด็จการ) ชาวไทยมุสลิมมีโอกาสเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองในระดับต่างๆ มากขึ้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีผลสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนเป็นอย่างยิ่ง

(3) ลักษณะสถาบันทางการเมืองการปกครองในพื้นที่ศึกษาในยุคสมัยการศึกษาในยุคโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542)ที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนที่สำคัญ เช่น ก. ลักษณะการเข้าสู่ตำแหน่งๆทางการเมืองการปกครองมักจะมีเงื่อนไขของสังคมมุสลิมเข้ามาเกี่ยวข้องมากขึ้น เช่น การเลือกตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน องค์การ

บริหารส่วนตำบล รวมถึงสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร มักจะเป็นไปตามจำนวนของประชากรที่เลือกตั้งเข้ามาถ้าพื้นที่นั้นๆ มีชาวไทยมุสลิมมากผู้แทนในตำแหน่งนั้นๆ มักจะเป็นชาวไทยมุสลิม ต่างจากยุคก่อนหน้านี้นี้ในพื้นที่เดียวกันนี้แต่ชาวไทยพุทธได้รับการเลือกตั้งมาโดยตลอด ข. รัฐบาลใช้ประโยชน์จากสถาบันทางการเมืองการปกครองทุกระดับมากขึ้น ตามสิทธิขั้นพื้นฐาน หรือสิทธิชุมชนที่มีอยู่ เช่น การเรียกร้องเพื่อให้หน่วยงานของรัฐเข้ามาดูแลเรื่องการทำประมง การเลี้ยงปลา การประกอบอาชีพ ป่าไม้ มากขึ้น มีการรวมกลุ่มยื่นหนังสือคัดค้านแผนการดำเนินขององค์กรของรัฐ กรณีการสร้างเขื่อนกั้นทะเลสาบสงขลา มีการเรียกร้องสิทธิการไม่เลือกปฏิบัติ หรือความเท่าเทียมในการปฏิบัติศาสนาจากองค์กรทางการเมืองการปกครอง เช่น การจัดสถานที่ปฏิบัติศาสนกิจไว้ในสถานที่ราชการ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่มุสลิม เป็นต้น ค. มีการประสานเครือข่ายทางการเมืองการปกครองที่เป็นมุสลิมด้วยกันเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้นอกเหนือจากภารกิจปกติในพื้นที่การเมืองการปกครองที่เป็นชาวไทยมุสลิมเป็นส่วนใหญ่ เช่น หมู่บ้านต่างๆ ในอำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา ซึ่งประชากรส่วนใหญ่(เกือบทั้งหมด)เป็นชาวไทยมุสลิม มีการประสานเครือข่ายชุมชนเข้าด้วยกัน ร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในกิจกรรมต่างๆ เป็นประจำ นอกเหนือจากภารกิจประจำตามบทบาทหน้าที่ที่มีอยู่ ง. สถาบันทางการเมืองการปกครองในพื้นที่การศึกษาส่วนใหญ่เป็นสถาบันที่เป็นไปตามการกำหนดของทางราชการ โดยได้พัฒนาการมาถึงยุคนี้ คือ การปกครองส่วนภูมิภาค มีจังหวัด อำเภอ หรือกิ่งอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน การปกครองส่วนท้องถิ่น ได้แก่ องค์การบริหารส่วนจังหวัด องค์การบริหารส่วนตำบล เทศบาล ซึ่งเป็นเช่นเดียวกับพื้นที่อื่นๆ

3.3.1.2 ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์

ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์เป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนจากยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) สู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516) และสู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ในปัจจุบัน

1) ลักษณะประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชน คือเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากเผ่าไทย กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากมลายูหรือมาเลย์ กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากอาหรับเปอร์เซีย กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากชวา กลุ่มที่มีบรรพบุรุษมาจากเอเชียใต้ และกลุ่มคนที่มีบรรพบุรุษมาจากชาวจีน โดยในยุคการศึกษาในครอบครัวนี้นอกจากกลุ่มชาวไทยและชาวมลายูแล้วกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ยังมีประชากรไม่มาก มีพื้นที่ว่างเปล่าให้บุกรุกเบิกตั้งถิ่นฐานขยายชุมชนได้อย่างมากมาย

2) ลักษณะประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ. 2488 - 2516) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนคือ ก. กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีอยู่เดิมได้พัฒนาการทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพเพิ่มสูงขึ้น ข.บทบาทของประชากร ใน

พื้นที่ศึกษามีศักยภาพในการให้การช่วยเหลือชุมชนมุสลิมอื่นๆ ภายนอกพื้นที่ได้ เช่น เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาการศึกษาให้แก่ชุมชนมุสลิมในกรุงเทพมหานคร เป็นกำลังสำคัญของรัฐในการบุกเบิกสร้างสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศกับกลุ่มประเทศอาหรับ เป็นต้น

3) ลักษณะประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎรสอนศาสนา(พ.ศ.2517- 2542) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชน ที่สำคัญ คือ ก. ชาวไทยมุสลิมส่วนหนึ่งในพื้นที่ศึกษา เช่น นักวิชาการศึกษาอิสลาม ครูสอนศาสนา โต๊ะครู โต๊ะอิหม่าม นักเรียน นักศึกษา นักธุรกิจ คนเหล่านี้ได้พัฒนาบุคลิกภาพสู่ความเป็นสากลตามหลักปฏิบัติของอิสลาม และตามธรรมเนียมนิยมในสังคมมุสลิมสากล เป็นต้นว่า การทักทาย การแสดงความเคารพ การแต่งกาย ภาษา องค์ความรู้ การเรียนรู้ การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา การแสวงหาความรู้ การเดินทาง การเข้าสังคม เป็นต้น ลักษณะเหล่านี้ในยุคนี้มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเป็นสากล อย่างชัดเจน ข. การหลอมรวมความหลากหลายทางชาติพันธุ์ให้เหลือความเป็นหนึ่งเดียว คือ ความเป็นมุสลิม(หรือความเป็นไทยพุทธ) ปรากฏชัดเจน นั่นคือคุณค่าความสำคัญในอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ลดเหลือน้อยกว่าคุณค่าความสำคัญทางศาสนา การนิยามและกล่าวถึงกลุ่มคนในพื้นที่ศึกษาเน้นไปที่ลักษณะทางวัฒนธรรม(ศาสนา)เป็นหลัก มากกว่าการกล่าวถึงความหมายของบรรพบุรุษ ยุคนี้ทุกกลุ่มชาติพันธุ์ถูกหลอมรวมเป็นหนึ่งเดียวที่เรียกว่า“ชาวไทยมุสลิม”หรือที่เรียกในพื้นที่ศึกษาว่า“แขก”(เป็นคำคู่กับคำว่า“ไทย” ซึ่งใช้อยู่ในพื้นที่ศึกษา) เพราะฉะนั้นยุคนี้กลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นปัจจัยสำคัญของพื้นที่จึงเหลือเพียง 3 กลุ่มหลักๆ คือ (1) ชาวไทยพุทธ หรือคนไทย(2) ชาวไทยมุสลิม หรือคนแขก (3) ชาวไทยจีน หรือคนจีน ซึ่งคนทั้ง 3 กลุ่มนี้ถือเป็นต้นทุนสำคัญในการขับเคลื่อนชุมชนให้เป็นไปตามครรลองแห่งตนๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

3.3.1.3 ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม

ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมถือเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนจากยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) สู่อุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516) และสู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎรสอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ในปัจจุบัน

1) ลักษณะทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชน ที่สำคัญโดยสรุป คือ ทรัพยากรธรรมชาติบริเวณทะเลสาบเริ่มลดความอุดมสมบูรณ์ลง ส่วนบริเวณเทือกเขาบรรทัดยังคงอุดมสมบูรณ์ รัฐเริ่มออกมาตรการการใช้ทรัพยากรในเชิงอนุรักษ์มากขึ้น เช่น การเก็บรังนกนางแอ่น การเก็บไข่เต่า เป็นต้น โดยทั่วไปทรัพยากรธรรมชาติยังคงเพียงพอต่อความต้องการของชุมชน ทำให้ชุมชนมีปัจจัยพื้นฐานเลี้ยงตัวเองได้

2) **ลักษณะทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(พ.ศ.2442-2487)** ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชน ที่สำคัญๆ ได้แก่ (1) ทรัพยากรบริเวณพื้นที่แนวเทือกเขาบรรทัดถูกนำมาใช้อย่างเข้มข้นในหลายๆ ลักษณะ (2) หน่วยงานภาครัฐแสดงความเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมากขึ้น เริ่มออกกฎหมายบังคับใช้และเรียกเก็บภาษีเรื่องต่างๆ ที่ไม่เคยมีมาก่อน (3) คนในชุมชนสูญเสียสำนึกในความเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม

3) **ลักษณะทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542)** ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนที่สำคัญๆ เช่น (1) เกิดปรากฏการณ์ที่เป็นภัยธรรมชาติรุนแรงขึ้น เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง แม่น้ำหรือคลอง ห้วย หนอง บึง ขาดน้ำในหน้าแล้ง คุณภาพน้ำในแหล่งน้ำต่างๆ ลดลง คลองบางแห่ง เช่น คลองอู่ตะเภา ใช้งานได้ไม่เต็มในบางฤดู คลองบางแก้ว ถูกทำนบกั้นน้ำเป็นตอนๆ จนไม่สามารถใช้งานได้ คุณภาพน้ำในทะเลสาบเปลี่ยนแปลงไป มีความเค็มมากขึ้น น้ำไหลเวียนได้ไม่เต็มที่ เพราะน้ำจืดลงมาน้อย ช่องทางการไหลวนของน้ำเปลี่ยนแปลงไป และมีสิ่งกีดขวางเช่นเครื่องมือจับปลา ทำให้น้ำไม่สามารถถ่ายเทได้สะดวก ส่วนพื้นที่ป่าถูกบุกรุกโดยถูกกฎหมาย เช่นการสัมปทานป่าไม้ และผิดกฎหมาย เช่น การเปลี่ยนป่าเป็นพื้นที่ทำมาหากิน เช่น สวนยาง สวนผลไม้ ในส่วนของรัฐก็ได้เพิ่มกลไกเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น (2) **ลักษณะความหลากหลายทางชีววิทยาทั้งพืชพรรณธรรมชาติ สัตว์บก สัตว์น้ำ พันธุ์ข้าว พันธุ์ปลา ฯลฯ** สิ่งเหล่านี้บางชนิดสูญพันธุ์ บางชนิดมีอยู่จำนวนน้อย บางชนิดหาได้ยาก ส่วนที่มีอยู่บ้างคุณภาพและปริมาณเปลี่ยนแปลงไป เช่น ปลาในทะเลสาบ ไม่ชุกชุมเหมือนอดีต รัฐจึงมีการปล่อยพันธุ์กุ้งปลา และกำหนดขอบเขตพื้นที่เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติไว้ หรือเพื่อสงวนสิ่งเหล่านี้ โดยกำหนดให้มีเจ้าหน้าที่ป้องกันรักษา พื้นที่สิ่งเหล่านี้ มีหน่วยงานและเจ้าหน้าที่ที่ทำงานเพื่ออนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติประจำในพื้นที่ต่างๆ ทั้งในเขตป่าเทือกเขาบรรทัด และในเขตทะเลสาบ (3) **ลักษณะการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดขึ้นในยุคนี้ประชาชนในพื้นที่มีสำนึกที่เปลี่ยนไป** จากเดิมกล่าวคือประชาชนสูญเสียสำนึกความเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติไปอย่างสิ้นเชิง ดังนั้นจึงใช้ประโยชน์ในลักษณะ “มือใครยาวสาวได้สาวเอา” ไม่มีการอนุรักษ์และพัฒนาเหมือนอดีต เนื่องจากรัฐได้เข้ามาแสดงตัวเป็นเจ้าของทรัพยากรเหล่านั้น และใช้กฎหมายเข้าบังคับคนในชุมชนแทนที่ประเพณี ความเชื่อ และภูมิปัญญาพื้นบ้านที่มีมาแต่อดีต ทำให้ประชาชนทำผิดกฎหมายอยู่บ่อยๆ ทั้งด้วยเจตนาและไม่เจตนา ที่สำคัญคือการที่รัฐเข้ามาจัดการเป็นการเปิดโอกาสให้คนอื่นนอกพื้นที่อาศัยสิทธิตามกฎหมายเข้ามาทำมาหากินในพื้นที่ของชุมชนได้ หากคนเหล่านั้นทำถูกต้องตามกฎหมาย สิ่งที่เกิดขึ้น คือ เกิดภาวะการแย่งชิงทรัพยากร และความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรขึ้นอย่างรุนแรง เกิดกรณีอวนลากกับอวนรุน เกิดกรณีประมงพื้นบ้านกับประมงสมัยใหม่ เกิดกรณีน้ำจืดกับน้ำกร่อย รวมถึงการสร้างเขื่อนปิดกั้นทางน้ำในทะเลสาบด้วย

ชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาต้องปรับตัวตามเงื่อนไขของปัจจัยพื้นฐานเหล่านี้ในหลายๆ ประการ เช่น บางชุมชนเคยทำมาหากินในทะเล ดำรงชีพอยู่ได้ด้วยทะเล แต่เมื่อทรัพยากรในทะเลเปลี่ยนแปลงหรือขาดลง สมาชิกในชุมชนจึงต้องเปลี่ยนไปประกอบอาชีพหรือดำรงชีพด้วยวิธีการอื่นๆ เช่น รับจ้างในบริษัทห้างร้าน ทำงานในบริษัทโรงงานอุตสาหกรรม ชุมชนมีไว้เพียงเพื่อพักผ่อนยามเลิกงาน ไม่เห็นอนาคตที่สดใสจากทะเลเลย ในกรณีของผู้ที่อยู่ในป่า หรือบริเวณเทือกเขาบรรทัด พื้นที่ป่าส่วนใหญ่ถูกกว้านซื้อเป็นของนายทุน เพื่อปลูกยางพารา ประชาชนครอบครัวที่ไม่มีฐานะทางการเงินต้องปรับจากการทำงานในไร่นาสวนของตนเองไปอาศัยทำงานจ้างในสวนของนายทุน ฝากชีวิตครอบครัวไว้กับสวนยางของนายทุน ซึ่งมีข้อจำกัดในรายได้อยู่ในตัว หากราคายางดี จะมีเงินพอใช้จ่ายในครอบครัว และเหลือเก็บบ้าง ทั้งนี้ต้องขึ้นอยู่กับพฤติกรรมของคนผู้นั้นด้วย แต่อย่างไรก็ตามครอบครัวที่เป็นลูกจ้างในลักษณะอย่างนี้มักจะมีลูกมาก และไม่นิยมส่งเสียให้ลูกเล่าเรียนสูงๆ เพราะไม่มีกำลังเงินเพียงพอ เมื่อลูกเรียนได้จบประถมศึกษาหรืออย่างใดก็มัธยมศึกษาจะออกมาช่วยเหลือครอบครัวและเข้าสู่วงจรชีวิตอย่างเดียวกับพ่อแม่ มีคนน้อยนักจักหลุดออกมาจากวงจรเหล่านั้นได้

โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาที่พัฒนาขึ้นในยุคนี้สามารถช่วยให้เด็กๆ และเยาวชนที่สนใจการศึกษาสามารถศึกษาได้สูงขึ้น เพราะมีสถานการศึกษาอยู่ในพื้นที่ และเสียค่าใช้จ่ายน้อย แต่ต้องทำงานอย่างหนัก ต้องเรียนทั้งสายสามัญและสายศาสนา เมื่อจบแล้วไม่สามารถสอบแข่งขันเข้าเรียนในระดับอุดมศึกษาได้ เพราะได้คะแนนสู้นักเรียนอื่นๆ ไม่ได้ ถ้าจะเรียนต่อจึงต้องไปเรียนสายศาสนา หรือไม่ต้องอาศัยสายสัมพันธ์ทางศาสนาเข้าไปเรียนในมาเลเซีย จากนั้นจึงไปเรียนต่อในระดับมหาวิทยาลัยที่ประเทศในบริเวณตะวันออกกลางได้ ซึ่งกว่าจะเรียนจบปริญญาตรีใช้เวลานับสิบปี ครั้นจบกลับมาประเทศไทย รัฐไม่รับรองคุณวุฒิที่ได้มา ต้องยากลำบากเพิ่มขึ้นอีก

การสูญเสียทรัพยากรและสภาพแวดล้อมในพื้นที่ส่งผลให้การดำรงชีพเปลี่ยนไป และส่งผลให้คนรุ่นใหม่ของพื้นที่ต้องประสบความยากลำบากในลักษณะต่างๆ กัน ทุกคนต่างก็มีความยากลำบากเป็นของตนเองและมีความพยายามหรือมีแนวทางในการแก้ปัญหาเหล่านั้นเป็นของตนเอง เช่นเดียวกัน จะแก้ได้หรือไม่นั้นก็สุดแท้แต่พระเจ้าจะให้พร และในที่สุดของความพยายามดังกล่าว การกลับมาสู่วิถีทางแห่งอิสลาม ดูเหมือนเป็นสิ่งประเสริฐที่คนในชุมชนยุคนี้กล่าวถึง

3.3.1.4 วัฒนธรรมพื้นบ้าน

วัฒนธรรมพื้นบ้าน เป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนจากยุคการศึกษาในครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) สู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516) และสู่ยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา (พ.ศ.2517-2542) ในปัจจุบัน ดังนี้

1) ลักษณะวัฒนธรรมพื้นบ้านในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(พ.ศ.2422-2487)ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนถือเป็นวัฒนธรรม

ธรรมที่สร้างสรรค์แล้วสืบสานกันมาในท้องถิ่นท่ามกลางปัจจัยที่มีเงื่อนไขหรือบริบทซึ่งขึ้นอยู่กับความเป็นไปของธรรมชาติ หรือลมฟ้าอากาศ ฤดูกาล อิสลามและชุมชนได้ใช้วัฒนธรรมพื้นบ้านดังกล่าวเป็นเครื่องมือเข้าถึงเป้าหมายหรือประโยชน์ต่างๆ ในการดำรงชีพและการเข้าถึงอุดมการณ์ต่างๆ ทางสังคมในยุคนั้น (ดังได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 3.1)

2) **ลักษณะวัฒนธรรมพื้นบ้านในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488 -2516)** ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชนคือ ยังมีพลังเพียงพอที่จะขับเคลื่อนพัฒนาการของชุมชนต่อไปได้ โดยการใช้วัฒนธรรมพื้นบ้านควบคู่กับวัฒนธรรมสมัยใหม่เป็นเครื่องมือในการเข้าถึงประโยชน์ต่างๆ หรือเป้าหมายต่างๆ ในการดำรงชีพ และในการเข้าถึงอุดมการณ์ทางสังคม นั่นคือ การใช้ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ภูมิปัญญาตามแบบแผนวัฒนธรรมพื้นบ้านควบคู่ไปกับการดำเนินถึงเหตุผล หลักการ และหลักฐานต่างๆ ตามสติปัญญา ตามหลักวิชาการ ตามหลักปฏิบัติทางศาสนา และรวมถึงตามหลักกฎหมายที่เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นๆ (ดังกล่าวไว้แล้วในบทที่ 3.2)

3) **ลักษณะวัฒนธรรมพื้นบ้านในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517 - 2542)** ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชน คือ วัฒนธรรมพื้นบ้านอ่อนพลังลง ไม่มีการพัฒนาศักยภาพและประสิทธิภาพให้สามารถสนองตอบต่อความต้องการของชุมชนได้ ในยุคนี้จึงเกิดความถดถอยและช่องว่างทางวัฒนธรรมเมื่อปะทะกับวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่แพร่กระจายเข้ามา สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ แบบแผนพฤติกรรมหลายอย่างที่เป็นมาในอดีตคลาดเคลื่อนจากหลักปฏิบัติในชีวิตประจำวันของมุสลิมตามคัมภีร์อัลกุรอาน ยุคนี้จึงเป็นยุคของการปฏิรูปวัฒนธรรมเหล่านั้นในลักษณะ (1) การศึกษาเรียนรู้ทำความเข้าใจวัฒนธรรมพื้นบ้านที่มีมาแต่เดิมให้เห็นเหตุผลสอดคล้องกับหลักปฏิบัติของอิสลามแล้วนำมาใช้ประยุกต์ใช้เป็นพลังขับเคลื่อนสังคมในยุคนี้ (2) การประยุกต์ใช้วัฒนธรรมสมัยใหม่ที่สั่งสมไว้ในยุคที่ผ่านมา รวมทั้งสิ่งที่แพร่กระจายเข้ามาใหม่ในยุคนี้เป็นพลังขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้

การศึกษาเรียนรู้ทำความเข้าใจวัฒนธรรมพื้นบ้านที่มีมาแต่เดิมให้เห็นเหตุผลสอดคล้องกับหลักปฏิบัติของอิสลามแล้วนำมาใช้ประยุกต์ใช้เป็นพลังขับเคลื่อนสังคมในยุคนี้ ได้แก่การเรียนรู้ประเพณีปฏิบัติต่างๆ หรือหลักปฏิบัติต่างๆ ความเชื่อต่างๆ ฯลฯ ที่เคยปฏิบัติอยู่ในชุมชนต่อเนื่องมาแต่โบราณ ว่าสอดคล้องหรือขัดแย้งกับหลักปฏิบัติต่างๆ ของอิสลามที่เป็นผลมาจากการศึกษาค้นคว้าอย่างถ่องแท้แล้วในปัจจุบัน เช่น ประเพณีละหมาด ประเพณีเข้าสู่หนัด ประเพณีการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตาย ประเพณีการแสดงความเคารพ ประเพณีการแต่งกาย เป็นต้น วัฒนธรรมบางประการที่ไม่สามารถปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องได้ก็จำเป็นต้องยกเลิกไป แต่บางประการที่ปรับปรุงได้ เปลี่ยนแปลงได้ก็ปรับเปลี่ยนให้มีความถูกต้องตามหลักปฏิบัติของอิสลาม นอกจากนี้ยังมีวัฒนธรรมประเด็นอื่นๆ เช่น การใช้อำนาจทางการเมืองการปกครอง สำนึกในความ

เป็นไทยและความสัมพันธ์ทางสังคม ที่ต้องดำเนินการในลักษณะเดียวกัน คือ สิ่งใดที่ปรับปรุงพัฒนาได้ก็ปรับปรุงพัฒนา แต่สิ่งใดที่ดำเนินการไม่ได้ก็ต้องยกเลิกไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้อำนาจตามระบอบเผด็จการหรือระบอบอุปถัมภ์ต้องปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับแบบแผนวัฒนธรรมของระบอบประชาธิปไตยอย่างแท้จริง เพราะในยุคนี้เป็นยุคที่มีการยกย่องแนวทางการใช้อำนาจตามระบอบประชาธิปไตย ดังนั้น ในกระบวนการพัฒนาอิสลามและชุมชนในยุคนี้หากประเด็นใดไม่สอดคล้องกับวัฒนธรรมประชาธิปไตยก็จะละทิ้งไป

การประยุกต์ใช้วัฒนธรรมสมัยใหม่ ที่สั่งสมไว้ในยุคที่ผ่านมา รวมทั้งสิ่งที่แพร่กระจายเข้ามาใหม่ในยุคนี้เป็นพลังขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ได้แก่การนำเอาองค์ความรู้ที่ได้รับการศึกษาจากคัมภีร์อัลกุรอาน และที่ได้จากการศึกษาวิจัยของนักวิชาการอิสลาม รวมถึงองค์ความรู้สมัยใหม่ที่ได้จากการทดลองค้นคว้าของนักวิทยาศาสตร์ มาใช้ในการดำเนินชีวิตหรือประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต หรือรับเอาเทคโนโลยีที่ประยุกต์เรียบร้อยแล้วมาใช้ในการดำเนินชีวิต ทดแทนวัฒนธรรมพื้นบ้านที่ล้าสมัยไป หรือเป็นสิ่งที่จำเป็นในการดำเนินชีวิต

การเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย เป็นวัฒนธรรมใหม่อีกประเด็นหนึ่งที่แพร่กระจายเข้ามาในพื้นที่ศึกษาในยุคก่อนหน้าแต่ยังไม่มีพลังต่อการเปลี่ยนแปลงมากนัก เนื่องจากยังเป็นสิ่งใหม่ ต้องอาศัยการเรียนรู้ ทำความเข้าใจ ประกอบกับบริบททางการเมืองการปกครองที่ผ่านมาไม่เปิดโอกาสให้วัฒนธรรมประชาธิปไตยได้แสดงบทบาทมากนัก ช่วงเวลาที่ผ่านมามีเป็นช่วงเวลาที่อิสลามและชุมชนได้เรียนรู้และทำความเข้าใจ กรันถึงยุคนี้บริบทต่างๆทางการเมืองการปกครองเอื้ออำนวยให้วัฒนธรรมประชาธิปไตยในชุมชนมุสลิมแสดงพลังขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนได้ เช่น การเปลี่ยนแปลงยกระดับการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะขึ้นเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา ในปี พ.ศ.2517 และได้รับการสนับสนุนงบประมาณเพื่อดำเนินการด้วย และเปลี่ยนแปลงเรื่องการแต่งกายของนักเรียนนักศึกษาที่เป็นชาวไทยมุสลิม นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมที่เป็นรูปธรรมลักษณะอื่นๆ เกิดขึ้นอีกหลายประการที่เกี่ยวข้องกับอิสลามและชุมชนโดยตรง ซึ่งเป็นพลังมาจากการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งเกิดขึ้นในยุคนี้

3.3.1.5 คัมภีร์อัลกุรอาน

คัมภีร์อัลกุรอาน ถือเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่ขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนจากยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(พ.ศ.2442-2487) สู่อุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516) และสู่อุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ในปัจจุบัน

1) **ลักษณะคัมภีร์อัลกุรอานในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(พ.ศ.2442-2487)** ที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อพัฒนาการของอิสลามและชุมชนคือมีคัมภีร์ให้ศึกษาไม่

เพียงพอต่อความต้องการของชุมชน ส่วนการใช้ประโยชน์นั้นเริ่มนำภูมิปัญญาจากคัมภีร์อัลกุรอานมาใช้แทนภูมิปัญญาพื้นบ้านในเรื่องต่างๆ บ้างแล้ว (ดังกล่าวไว้แล้วในบทที่ 3.1)

2) **ลักษณะคัมภีร์อัลกุรอานในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว**(พ.ศ.2442-2487) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชน คือ (1) ในชุมชนมีคัมภีร์อัลกุรอานให้ศึกษามากขึ้นแต่ยังไม่เพียงพอและยังเป็นภาษาอาหรับ อ่านได้เฉพาะผู้รู้เท่านั้น (2) เริ่มสร้างเครือข่ายเพื่อความร่วมมือในการศึกษาเรียนรู้อัลกุรอานกับมุสลิมชุมชนอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ (3) เน้นการนำภูมิปัญญาในอัลกุรอานมาใช้แทนภูมิปัญญาพื้นบ้านทุกด้านในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป (4) มีการถ่ายทอดหลักอิสลามจากคัมภีร์อัลกุรอานมาเป็นภาษาไทยบ้างแล้ว แต่ยังไม่แพร่หลาย และยังไม่เป็นที่ยอมรับของทุกฝ่ายมากนัก (ดังกล่าวแล้วในบทที่ 3.2)

3) **ลักษณะคัมภีร์อัลกุรอานในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา**(พ.ศ.2517 - 2542) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาการของอิสลามและชุมชน คือ (1) องค์กรอิสลามแห่งประเทศไทยร่วมกับราชการที่รับผิดชอบเกี่ยวกับอิสลามและองค์กรอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ ได้ร่วมกันจัดแปลและพิมพ์คัมภีร์อัลกุรอานฉบับภาษาไทยออกมาเผยแพร่ เช่น “พระมหาคัมภีร์อัลกุรอาน พร้อมคำแปลเป็นภาษาไทย (ซึ่งศูนย์กษัตริย์ฟาฮัด เพื่อการพิมพ์อัลกุรอานแห่งนครมาดีนะห์ สนับสนุนการพิมพ์ ประสานงานโดยสมาคมนักเรียนเก่าอาหรับประเทศไทย)” มีผลให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษามีคัมภีร์ศึกษาได้มากขึ้น และคนทั่วไปที่ไม่รู้ภาษาอาหรับก็สามารถศึกษาได้ ทำให้ข้อจำกัดเรื่องนี้เปิดกว้างออก เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการของชุมชนเป็นอย่างยิ่ง (2) มีการนำภูมิปัญญา หรือหลักปฏิบัติต่างๆ จากคัมภีร์อัลกุรอานมาใช้ในการปฏิบัติศาสนกิจในชีวิตประจำวัน อย่างจริงจัง ต่อเนื่อง มีผลทำให้เกิดการปฏิรูปการปฏิบัติเพื่อให้สอดคล้องกับหลักการในคัมภีร์อย่างกว้างขวาง เป็นต้นว่า หลักการละหมาด หลักการถือศีลอด หลักการจ่ายซากาต เป็นต้น และนำไปสู่การปฏิรูปบทบาทของผู้นำศาสนาอิสลามในชุมชนที่ต้องมีประสิทธิภาพและศักยภาพ

ปัจจัยต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้เป็นพื้นฐานรองรับและเป็นพลังขับเคลื่อนพัฒนาการด้านต่างๆ แก่อิสลามและชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) ในลักษณะต่างๆ ทั้งนี้ปัจจัยพื้นฐานต่างๆ ดังกล่าวนี้นี้ จะมีพลังขับเคลื่อนพัฒนาการของอิสลามและชุมชนไปได้มากน้อยเพียงไรนั้น ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหรือบริบทของปัจจัยเหล่านั้นที่เกิดขึ้นเป็นอยู่ ณ ช่วงเวลานั้นๆ ดังจะกล่าวรายละเอียดในประเด็นต่อไป

3.3.2 เจื่อนใจหรือบริบทที่ส่งเสริมพัฒนาการของอิสลามและชุมชน

พัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) จะเป็นไปในลักษณะอย่างไร ขึ้นอยู่กับเจื่อนใจหรือบริบทของ (1) ปัจจัยพื้นฐาน และ (2) ปัจจัยอื่นๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น เหตุการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษา หรือภายนอกพื้นที่ศึกษาในช่วงเวลานั้นๆ ซึ่งมีผลต่อพัฒนาการได้ด้วย

การนำเสนอเจื่อนใจหรือบริบทที่ส่งเสริมพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้จึงเน้นการนำเสนอเจื่อนใจหรือบริบทของปัจจัยพื้นฐานและปัจจัยอื่นๆ ที่เกิดขึ้นเกี่ยวข้องมีผลต่อพัฒนาการดังกล่าว ดังต่อไปนี้

3.3.2.1 เจื่อนใจหรือบริบทของปัจจัยพื้นฐาน

ปัจจัยพื้นฐานที่กล่าวไว้ในประเด็นที่ผ่านมาได้แก่ สถาบันทางสังคม (สถาบันครอบครัวและเครือญาติ สถาบันทางศาสนา สถาบันทางการศึกษา สถาบันทางการเมืองการปกครอง) ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม วัฒนธรรมพื้นบ้าน และ คัมภีร์อัลกุรอาน เจื่อนใจหรือบริบทของปัจจัยเหล่านี้ที่เกิดขึ้นในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา ซึ่งจะกล่าวไว้โดยสังเขปแต่ละประการ ดังต่อไปนี้

1) **สถาบันทางสังคม** ในที่นี้จะกล่าวถึงสถาบันครอบครัวและเครือญาติ สถาบันทางศาสนา สถาบันทางการศึกษา สถาบันทางการเมืองการปกครอง ว่าในยุคสมัยนี้มีบริบทหรือเจื่อนใจอย่างไร ดังนี้

สถาบันครอบครัวและเครือญาติ ครอบครัวมีสภาพเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น มีสมาชิกในครอบครัวน้อยลง เมื่อแต่งงานใหม่คู่แต่งงานต้องแยกจากครอบครัวเดิมเร็วขึ้น บุคคลในครอบครัวต้องใช้เวลาเพื่อแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพนานขึ้นจึงจะได้ทำเคม หรือจึงจะเพียงพอต่อการเลี้ยงชีพ การทำหน้าที่ทดแทนกันครอบครัวทำได้ยากขึ้น เครือญาติลดเวลาการไปมาหาสู่และการช่วยเหลือเกื้อกูลปัจจัยในการดำรงชีพระหว่างญาติลง เครือญาติส่วนใหญ่ลดบทบาทความสำคัญในการกำหนดวิถีชีวิตของสมาชิกในวงศ์ญาติเหมือนเมื่อก่อน ความต้องการบางอย่างของสมาชิกในวงศ์ญาติสูงเกินความสามารถที่เครือญาติจะสนองตอบได้ เงินทองเป็นปัจจัยสำคัญที่เข้าถึงความต้องการได้ แต่เครือญาติให้การเกื้อกูลเรื่องนี้ได้อย่างจำกัด และที่สำคัญคือสำนึกในความเป็นปัจเจกชนหรือสำนึกแห่งตัวตนที่เป็นอิสระภาพ เสรีภาพ ภารดรภาพตามระบอบประชาธิปไตย ได้หล่อหลอมจิตวิญญาณของสมาชิกในวงศ์ญาติให้มีพื้นที่หรือวงของตนเอง ไม่ต้องการให้ผู้อื่นก้าวก่าย ทำให้บทบาทของครอบครัวและเครือญาติเปลี่ยนแปลงไป เหล่านี้คือเจื่อนใจหรือบริบทของสถาบันครอบครัวและเครือญาติที่เกิดขึ้นในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542)

สถาบันทางศาสนา บริบทหรือเงื่อนไขสำคัญของสถาบันศาสนาในยุคนี้ได้แก่ สถาบันศาสนาอิสลามในชุมชนจะต้องมีบทบาทด้านต่างๆ ต่อวิถีชีวิตของชุมชน โดยเฉพาะด้านจิตวิญญาณเพียงอย่างเดียว หากแต่ต้องครอบคลุมวิถีชีวิตด้านอื่นๆ ด้วย เพราะอิสลามไม่ได้แยกมุสลิมออกเป็นนักบวชและฆราวาส ดังนั้นจึงจำเป็นต้องพัฒนาคุณค่าและความสำคัญของบทบาทให้มีความชัดเจนภายใต้ระบบระเบียบ กลไกที่ได้สร้างขึ้นแล้วในยุคที่ผ่านมา สถาบันศาสนาในชุมชนจึงจะสามารถเข้าไปนั่งในใจมุสลิมในชุมชนนั้นๆ ได้อย่างบริบูรณ์ อนึ่ง สถาบันศาสนาต้องไม่ลืมว่า มัสยิด และการดำเนินงานของมัสยิดในอิสลาม มีความแตกต่างจากวัดและการดำเนินงานของวัดในพุทธศาสนา โต๊ะอิหม่าม มีสถานภาพและบทบาทแตกต่างจากเจ้าอาวาส เพราะฉะนั้นจึงไม่สามารถถอดบทเรียนจากวัด หรือเจ้าอาวาสมาใช้กับโต๊ะอิหม่ามได้

สถาบันการศึกษา บริบทหรือเงื่อนไขสำคัญของสถาบันการศึกษาได้แก่ (1) ระเบียบว่าด้วยเรื่องการจัดการศึกษาของรัฐที่ประกาศใช้ใหม่ มีการสร้างเงื่อนไขและเปิดโอกาสแก่ผู้สนใจไว้กว้างขวาง เช่น ภาคเอกชนสามารถจัดการการศึกษาได้ การศึกษาต้องเปิดกว้างให้มีการแข่งขันกันอย่างเสรี นักเรียนหรือผู้ศึกษาจะเข้าศึกษาได้ต้องสอบแข่งขันตามระเบียบ เป็นต้น ทำให้ในพื้นที่ศึกษามีการแข่งขันในการศึกษาและการจัดการศึกษาเกิดขึ้น มีสถาบันการศึกษาเพิ่มขึ้นแต่นักเรียนที่จบการศึกษาในพื้นที่ไม่สามารถแข่งขันกับนักเรียนในส่วนกลางหรือส่วนที่อยู่ในชุมชนเมืองได้เพราะปัจจัยแวดล้อม หรือองค์ประกอบของการเรียนการสอนแตกต่างกัน เงื่อนไขสำคัญอีกประการคือ หลักสูตรที่เรียนรู้นักเป็นเรื่องไกลตัว ยิ่งเรียนสูงขึ้นยิ่งไม่รู้จักตนเอง ไม่รู้จักสิ่งที่สังคมให้ความสำคัญเน้นถือ เงื่อนไขเหล่านี้จึงนำมาสู่การเรียกร้องหรืออยากได้อยากเห็นการศึกษาที่สร้างเด็กให้เป็นคนดีของชุมชน และโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาอิสลามที่เกิดขึ้นจึงเป็นการสนองตอบต่อความต้องการของชุมชน (2) เงื่อนไขสำคัญอีกประการหนึ่งของสถาบันการศึกษาในยุคนี้ คือ ค่านิยมทางการศึกษา เป็นสิ่งที่ต่อเนื่องจากประการแรก กล่าวคือ ในยุคที่ผ่านมา ชุมชนมีค่านิยมที่จะส่งบุตรหลานของตนเองเข้าเรียนในโรงเรียนปอเนาะ มากกว่าให้เรียนโรงเรียนสามัญ ซึ่งเป็นปัญหาต่อรัฐในการส่งเสริมการศึกษาแก่ชุมชนทุกด้าน ด้วยเงื่อนไขดังกล่าวจึงทำให้มีการพัฒนาหลักสูตรการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะให้มีทั้งสามัญและสายศาสนา เกิดขึ้น

สถาบันทางการเมืองการปกครอง เงื่อนไขหรือบริบทสำคัญในยุคนี้ คือ ระเบียบและกลไกของรัฐ ทั้งการปกครองส่วนภูมิภาคและการปกครองส่วนท้องถิ่น มักจะละเลยการมีส่วนร่วมของชุมชน และดำเนินการโดยมุ่งประโยชน์ของราชการหรือรัฐเป็นเป้าหมาย ไม่มีระเบียบและกลไกใดที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ของชุมชนหรือเอาชุมชนเป็นเป้าหมาย การพัฒนาชุมชนที่ดี การพัฒนาเศรษฐกิจที่ดี การพัฒนาระบบประชาธิปไตยที่ดี กลไกของรัฐเป็นผู้ดำริ เห็นชอบ ดำเนินการ ประเมินผล รายงานผล คนในชุมชนเป็นเพียงรับรู้เรื่องราวตามที่กลไกเหล่านั้นต้องการให้รู้ นอกจากนี้ การเล่นพรรคเล่นพวกในทำนองการอุปถัมภ์หรือเส้นสายในลักษณะไพร่ –

นาย เป็นเงื่อนไขสำคัญที่นิยมใช้ในแวดวงการเมืองการปกครองทุกระดับ นี่คือนโยบายสำคัญของสถาบันทางการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นในยุคนี้

นอกจากนี้ อำนาจยังมีผู้นำในทางการเมืองการปกครอง สำหรับอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาแล้วถือว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญยิ่งประการหนึ่งกล่าวคือผู้ที่เข้ามาเป็นผู้นำทางการเมืองการปกครองจะต้องเป็นผู้มีบารมีทั้งด้านสังคมและเศรษฐกิจทั้งภายในและภายนอกชุมชนสามารถเจรจาประนีประนอมความขัดแย้งและรักษาผลประโยชน์เพื่อชุมชนได้ ที่สำคัญคือต้องเป็นมุสลิมที่ปฏิบัติตนตามหลักปฏิบัติของอิสลามอย่างเคร่งครัด เป็นตัวอย่างแก่คนอื่นในชุมชน

2) ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ เงื่อนไขสำคัญของประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์ คือ (1) ประชากรมีมากขึ้น ในชุมชนที่เคยอยู่กันเบาบางมาบัดนี้มีความหนาแน่น บ้านเรือนต้อง“ลงเบียง”(ต่อเติมจากเรือนหลังใหญ่ไปด้านใดด้านหนึ่งเพื่อการอยู่อาศัย) (2) ประชากรในชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาได้รับการศึกษาสูงขึ้น(เช่นเดียวกับชาวไทยศาสนาอื่นๆ) มีผู้เรียนจบระดับอุดมศึกษาจากมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยทั้งในและต่างประเทศมากขึ้น มหาวิทยาลัยในประเทศที่ประชากรในชุมชนนิยมเรียนกันมากได้แก่มหาวิทยาลัยรามคำแหง เพราะเปิดโอกาสให้ผู้เรียนสามารถหาเงินเลี้ยงชีพไปได้ด้วย ซึ่งการเรียนในมหาวิทยาลัยดังกล่าวมีทั้งผู้ที่ประสบความสำเร็จและไม่สำเร็จหลักสูตร แต่ส่วนใหญ่ได้ประสบการณ์ไปใช้ในการดำเนินชีวิต หลายคนเรียนไม่สำเร็จแต่สามารถประกอบอาชีพได้อย่างมั่นคง ถาวร เป็นที่พึ่งที่อาศัยของญาติพี่น้องคนบ้านเดียวกันและเพื่อนฝูง ที่ประสงค์จะขึ้นมาศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพฯ และมีโอกาสเปลี่ยนแปลงสถานภาพทางสังคมได้ (3) อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์มีความเจือจางหรือลดความเข้มข้นลง และไม่มีความพยายามใดๆ ที่จะอนุรักษ์อัตลักษณ์ของชาติพันธุ์ต่างๆ ประชากรส่วนใหญ่พอใจกับ“ความเป็นคนไทย” และไม่คิดใจว่าจะเป็นชาติพันธุ์อะไร ทั้งนี้เพราะคนรุ่นนี้ส่วนใหญ่จะเป็นรุ่นหลานเหลนของคนรุ่นแรกๆ ที่อพยพเข้ามาแล้ว

3) ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม เงื่อนไขสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมในยุคนี้ คือ (1) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ลุ่มน้ำต่ำๆ ด้าน หรือมีภาวะห่อหุ้มหรือลงทุกด้าน นับตั้งแต่ ดิน คุณภาพดินน้อยลง ปริมาณน้ำไม่เพียงพอต่อความต้องการของประชากร น้ำ ขาดแคลนในบางฤดูกาล น้ำท่วมในบางฤดูกาล และมีน้ำเสียในพื้นที่หลายแห่ง คุณภาพน้ำเริ่มมีปัญหามลพิษมากขึ้น ปริมาณน้ำไม่เพียงพอต่อความต้องการทางการเกษตรและการอุตสาหกรรม ลมฟ้าอากาศ แปรปรวนไม่เป็นไปตามฤดูกาล ป่าไม้ธรรมชาติเหลือน้อยมาก และน้อยลงทุกปี ป่าที่เหลือคุณภาพไม่เหมือนเดิม มีการลักลอบตัดไม้ทำลายป่าอยู่บ่อยๆ พืชพรรณธรรมชาติ และสัตว์ รวมถึงกุ้งหอยปูปลา มีปริมาณลดลง และมีคุณภาพลดลงด้วย และมีความหลากหลายน้อย (2) การนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์เป็นไปอย่างไม่สมดุล ทั้งนี้เพราะเทคโนโลยีที่นำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์นั้นมีประสิทธิภาพในการทำลายล้างสูง เช่น การขุดภูเขาออกมาใช้ประโยชน์ การจับปลาในทะเลด้วยอวนลาก อวน

น้ำลึก และเครื่องยนต์ ซึ่งมีอยู่มากมาย รวมถึงการใช้แทรกเตอร์และเครื่องยนต์บรรทุกหกร้างทางป่า เทคโนโลยีเหล่านี้มีประสิทธิภาพในการทำลาดสูง ขณะที่ธรรมชาติต้องใช้เวลาริ้วนนบร้อยปี พันปี (3) การอนุรักษ์ การพัฒนาและการให้การคุ้มครองทรัพยากรธรรมชาติ เช่น กฎหมาย ประเพณี ความเชื่อ ไม่มีพลังพอที่จะสร้างสรรค์ หรือพิทักษ์ ปกป้องทรัพยากรธรรมชาติได้ มีความขัดแย้งในกระบวนการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ การคุ้มครอง การพัฒนา อยู่ทั่วไป

4) **วัฒนธรรมพื้นบ้าน** เงื่อนไขสำคัญของวัฒนธรรมพื้นบ้านในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ คือ (1) ไม่สามารถสนองตอบต่อความต้องการของประชากร เช่น เครื่องมือในการจับปลาแบบพื้นบ้าน ไม่สามารถจับปลาได้เพียงพอต่อการเลี้ยงครอบครัว การไถนาด้วยวัว-ควาย ไม่สามารถทำงานได้ทันต่อความต้องการ เพราะวัว-ควายทำงานได้น้อย ต้องใช้เวลานานจึงจะได้พื้นที่เพาะปลูกเท่ากับการใช้รถไถนาเดินตามเพียง 4-5 ชั่วโมง เป็นต้น (2) แบบแผนพฤติกรรมหลายอย่าง ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางความคิดจิตใจ ตามแบบอย่างที่เป็นมาในอดีต คลาดเคลื่อนจากหลักปฏิบัติของอิสลาม เช่น แบบแผนการละหมาด แบบแผนการบริโภค แบบแผนการแต่งกาย ฯลฯ สิ่งเหล่านี้มีความคลาดเคลื่อนจากหลักปฏิบัติในหลายๆ ด้าน (3) ภูมิปัญญาพื้นบ้านที่ใช้มาในอดีต เช่น ความคิด ความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม ทศนคติ เป็นสิ่งที่แย้งต่อหลักอิสลามที่ปรากฏในอัลกุรอาน ตัวอย่าง ความเชื่อในคาถาอาคมเวทย์มนต์ของชาล้งที่เชื่อกันว่าชาวไทยมุสลิมผู้คงแก่เรียนจะมีอาคมแก่กล้า คนทั่วไปจึงมักจะขอให้ช่วยใช้เวทย์มนต์คาถาบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้ตามต้องการอยู่เสมอ (4) วัฒนธรรมความมีน้ำใจหรือเป็นคนนักรบในยุคนี้ต้องมี "เงิน" ประกอบน้ำใจนั้นๆ ด้วย ถ้าพึ่งมีน้ำใจอย่างเดียวไม่เป็นที่เชื่อถือของผู้คน แล้ว วัฒนธรรมพื้นบ้านกำลังเปลี่ยนแปลงจากพื้นฐานของการถือเอาความมั่งคั่งของคุณค่าความดีงาม มาถือเอาหรือเชื่อถือในความมั่งคั่งของมูลค่าเงินตรา

เหล่านี้คือเงื่อนไขสำคัญของวัฒนธรรมพื้นบ้านที่เกิดขึ้นเป็นอยู่ในยุคนี้ ซึ่งเงื่อนไขเหล่านี้นำไปสู่พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของอิสลามและชุมชนในยุคนี้ดังกล่าวแล้วในลักษณะต่างๆ ข้างต้น

5) **คัมภีร์อัลกุรอาน** เงื่อนไขสำคัญเกี่ยวกับอัลกุรอานในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ คือ (1) อัลกุรอานฉบับภาษาไทยยังมีไม่เพียงพอต่อความต้องการของประชาชนในพื้นที่ เท่าที่พบจะมีอยู่ในโรงเรียนหรือในมัสยิด ซึ่งไม่ได้เปิดโอกาสให้ได้ศึกษาค้นคว้าได้ตามความต้องการของผู้คนทั่วไปมากนัก (2) ประชาชนต้องการให้ลูกหลานได้เรียนรู้อัลกุรอานฉบับภาษาอาหรับโดยตรงด้วย และต้องการให้ลูกหลานอ่านและเข้าใจในอัลกุรอานฉบับภาษาอาหรับได้ด้วย (3) มีภาวะความขัดแย้งระหว่างประเพณีปฏิบัติในชีวิตประจำวันที่มีมาแต่อดีตของชาวมุสลิมในชุมชนต่างๆ กับหลักการปฏิบัติที่ปรากฏในอัลกุรอานและหลักฐานอื่นๆ ที่เป็นที่ยอมรับในวงการสากล ซึ่งต้องเกิด

การปรับเปลี่ยนเพื่อหาจุดร่วมที่จะดำเนินการต่อไป หรือต้องปฏิรูปการปฏิบัติเพื่อให้เป็นไปตามหลักการที่ถูกต้อง

6) **อุดมการณ์อิสลาม** เจอนไขสำคัญเกี่ยวกับอุดมการณ์อิสลามในพื้นที่ศึกษาในยุคนี้ เช่น มีความมุ่งมั่นที่จะก้าวไปสู่ความเป็นหนึ่งเดียวร่วมกันกับมุสลิมทั้งโลก มุสลิมจะมีความสัมพันธ์กันภายใต้ความเป็นอิสลามเหนือสิ่งอื่นใด อิสลามคือชีวิต และต้องมุ่งมั่นก้าวเดินไปสู่เป้าหมาย คือ สันติภาพ หรือความสงบสุข ด้วยกัน ความสัมพันธ์ทางสังคมในด้านอื่นๆ เช่น ความเป็นเครือญาติ ความเป็นคนบ้านเดียวกัน ความเป็นนายจ้างลูกจ้าง ความเป็นคนชาติพันธุ์เดียวกัน ฯลฯ เหล่านี้จะลดความสำคัญลง ยิ่งเป็นคนต่างศาสนาด้วยแล้วยิ่งห่างเหินกันเร็วขึ้น ตรงกันข้ามกับคนศาสนาเดียวกันจะได้รับความไว้วางใจกันมากขึ้น นี่คือนิเวศน์สำคัญๆของอุดมการณ์อิสลามที่กล่าวมา

3.3.2.2 เจอนไขหรือบริบทของปัจจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

เจอนไขหรือบริบทของปัจจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในการศึกษาในยุคนี้พบว่าปัจจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ 1) สถานะความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์ 2) อุดมการณ์ศาสนาสากล 3) การช่วยเหลือของมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและนอกประเทศ 4) ความสัมพันธ์ทางสังคมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ 5) การประกอบอาชีพ 6) เหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับอิสลามและชุมชน 7) การพัฒนาโครงการพื้นฐานของรัฐ โดยแต่ละปัจจัยมีเจอนไขหรือบริบทต่างๆ ดังนี้

1) สถานะความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์

เจอนไขหรือบริบทของความสำนึกความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์ที่เกิดขึ้นในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542)ที่สำคัญคือ (1) การเสริมสร้างให้คนไทยมุสลิมสำนึกในความเป็นคนไทยภายใต้พระบรมโพธิสมภารจักรีวงศ์มีความเข้มข้นสูงขึ้นเท่าใด ความเข้มแข็งของสังคมชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาจะมากขึ้นเท่านั้น ซึ่งเป็นเช่นเดียวกับในอดีต ที่ยุคใดก็ตามที่ชุมชนชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษาขัดแย้งกับราชวงศ์ที่ปกครองอยู่ในขณะนั้น สังคมชาวไทยมุสลิมจะอ่อนแอลงในสมันนั้น แม้ว่าในประวัติศาสตร์จะมีเหตุการณ์ของความพยายามจะคัดทานอำนาจจากส่วนกลางอยู่ได้นานเกือบศตวรรษก็ตาม แต่ในที่สุดก็ต้องล่มสลายลง (2) เสริมสร้างสำนึกให้ชาวไทยมุสลิมได้พยายามเข้าไปมีส่วนร่วมในการทางเมืองการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยในทุกระดับ เพราะจะทำให้อิสลามและชุมชนมีโอกาสในการพัฒนาเรื่องต่างๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ สามารถติดตามความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในเรื่องต่างๆ ได้อย่างใกล้ชิด ทั้งยังมีบทบาทด้านอื่นๆ ในสังคมในวงกว้างด้วย ซึ่งภายใต้เจอนไขนี้จะเห็นได้ว่าในทางการเมืองการปกครองมุสลิมจะต้องเข้าร่วมกับพรรคการเมืองทุกฝ่าย เพื่อให้มีโอกาสได้เข้าไปมีส่วนร่วมในทางการเมืองนั้นๆ ทุกครั้ง (3) การแสดงออกซึ่งความเป็นคนไทยภายใต้พระ

บรมโพธิ์สมภารมหาจักรีวงศ์โดยมีในหลวงรัชกาลที่ 9 องค์ปัจจุบันเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษา เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเท่าเทียมกันทุกด้าน(อิสรภาพ เสรีภาพ ภารครภาพ)กับชาวไทยกลุ่มอื่นๆ นี่คือการเข้าใจที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาในเรื่องสำนึกความเป็นไทยภายใต้พระบรมโพธิ์สมภารจักรีวงศ์ ในยุคนี้

2) อุดมการณ์ศาสนาสากล

เงื่อนไขหรือบริบทอุดมการณ์ศาสนาสากลที่เกิดขึ้นในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ที่สำคัญ คือ การเน้นย้ำหรือการนำหลักการอุดมการณ์ศาสนาสากล เช่น ศาสนาทุกศาสนาสอนให้คนเป็นคนดีมีศีลธรรม ทุกศาสนามีเป้าหมายให้สังคมมีสันติสุข ตั้งอยู่ในศีลธรรม อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ มีเมตตาต่อผู้อื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักปฏิบัติพื้นฐานหรือศีลธรรมพื้นฐาน ถือว่าเป็นเจตนาเดียวกันทุกๆ ศาสนา ซึ่งเงื่อนไขเหล่านี้ถูกนำมาอธิบายให้เห็นความเหมือนกันของเจตนาทุกๆ ศาสนา และเงื่อนไขเหล่านี้ดำเนินไปสอดคล้องกับการแพร่กระจายเสรีภาพในการนับถือศาสนาตามระบอบประชาธิปไตย ซึ่งสิ่งเหล่านี้คือเงื่อนไขสำคัญของอุดมการณ์ศาสนาสากลที่หนุนเสริมให้อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาพัฒนาการไปในยุคนี้โดยไม่มีขีดจำกัด

3) การช่วยเหลือของมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและนอกประเทศ

เงื่อนไขหรือบริบทการช่วยเหลือของมุสลิมจากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและนอกประเทศที่เกิดขึ้นในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542)ที่สำคัญอันเป็นความต้องการช่วยเหลือที่อิสลามและชุมชนต้องการ คือ ช่วยพัฒนาการศึกษาอิสลามให้ประชาชนได้มีโอกาสศึกษา เรียนรู้และเข้าใจในหลักปฏิบัติต่างๆ ตามหลักการในอัลกุรอาน ซึ่งพัฒนาการดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการส่งเสริมให้ผู้สนใจ เด็กๆ และเยาวชนได้รับการศึกษาอิสลามที่ถูกต้องเป็นระบบ ซึ่งในยุคก่อนๆ การช่วยเหลือส่วนใหญ่มาจากต่างประเทศ ให้ความช่วยเหลือในลักษณะสนับสนุนให้เดินทางไปศึกษาเล่าเรียนอิสลามในสถานที่ต่างๆ ทั้งในและต่างประเทศ แต่ในยุคนี้การช่วยเหลือในลักษณะนั้นยังมีอยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่เน้นการช่วยเหลือเปลี่ยนเป็นการสนับสนุนให้มีการจัดตั้งโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา หรือโรงเรียนสอนศาสนา ขึ้นในชุมชน โดยมอบเงินทุนในการศึกษาบ้าง เป็นกองทุนบริหารจัดการบ้าง เป็นมูลนิธิบ้าง ผู้ที่ยื่นความประสงค์จะช่วยเหลือส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศ นอกจากนี้ยังมีการสนับสนุนให้ผู้จบการศึกษาเดินทางไปศึกษาต่อในต่างประเทศมากขึ้น ผู้ประสานงานเพื่อขอการช่วยเหลือส่วนใหญ่เป็นศิษย์เก่าที่เคยศึกษาอยู่ในประเทศต่างๆ ในแถบตะวันออกกลาง เมื่อจบการศึกษาแล้วกลับมาอยู่ในพื้นที่และขอการสนับสนุนไปยังสถาบันที่ตนเองเคยศึกษาเล่าเรียนมาก่อน ความช่วยเหลือดังกล่าวจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ก่อให้เกิดพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาขึ้นในยุคสมัยนี้ ส่วนการช่วยเหลือจากมุสลิมในประเทศนั้น ส่วนใหญ่เป็นการช่วยเหลือในเรื่องบุคลากร เช่น ผู้รู้จากชุมชน

ปัตตานีเข้ามาเป็นครูสอนศาสนาอยู่ในโรงเรียนในหมู่บ้าน หรือมีผู้รู้ หรือนักวิชาการอิสลามมาจากชุมชนอื่นๆ มาอบรมสั่งสอนแลกเปลี่ยนประเด็นต่างๆ ในการปฏิบัติในทางศาสนาโดยไม่มีเงื่อนไขค่าตอบแทน ส่วนการช่วยเหลือเป็นเงินทองนั้น มีรูปแบบการช่วยเหลือในลักษณะระดมทุน เช่น การเลี้ยงน้ำชา การจัดงานวันเฉพาะของสถานที่ หรือเฉพาะโอกาส เช่น งานวันครบรอบ 5 ปีงานกินเลี้ยงในโอกาสต้องรับผู้มาเยือน เป็นต้น ซึ่งในช่วงปลายยุคนี้ กระระดมทุนในลักษณะนี้เป็นที่นิยมกันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่เงินทุนจากต่างประเทศหายไป องค์กรต่างๆ ที่เคยดำรงอยู่เพราะทุนเหล่านั้นต้องอาศัยการระดมทุนในลักษณะนี้มาตลอด บางแห่งสามารถดำเนินงานต่อไปได้ แต่บางแห่งต้องปรับปรุงการดำเนินงานใหม่ เป็นต้น

4) ความสัมพันธ์ทางสังคมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ

เงื่อนไขหรือบริบทความสัมพันธ์ทางสังคมกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ ที่เกิดขึ้นในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ที่สำคัญๆ คือ การเน้นย้ำการใช้ระบบความสัมพันธ์แบบเป็นทางการกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ กำหนดพื้นที่หรือวงความสัมพันธ์ไว้อย่างมีขอบเขต แม้เป็นญาติหรือเครือญาติใกล้ชิด แต่หากต่างศาสนาก็ถือว่าต้องอยู่ในพื้นที่ที่กำหนดให้ เช่น เมื่อไปเยี่ยมญาติต่างศาสนาหรือเมื่อญาติต่างศาสนามาเยี่ยม จะต้องไม่ทำอะไรที่ผิดหลักปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ญาติต่างศาสนาก็ต้องรู้ว่าพื้นที่ทางวัฒนธรรมอันใดเป็นสิ่งหวงห้าม อันใดเป็นสิ่งที่กระทำได้ เป็นเงื่อนไขที่ต้องรู้และให้เกียรติเคารพ ซึ่งกันและกัน

ส่วนความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับชุมชน ท้องถิ่น และประเทศชาตินั้น นำหลักการดังกล่าวข้างต้นมาใช้ประกอบกับหลักกฎหมายและประเพณีปฏิบัติทางสังคม เช่น ต้องไม่ดูถูกดูหมิ่นเรื่องศาสนาของกันและกัน ต้องให้ความเคารพ และปฏิบัติตามสิทธิเสรีภาพ ต้องให้มีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียมกัน เป็นต้น เหล่านี้คือเงื่อนไขของความสัมพันธ์ทางสังคมที่อิสลามและชุมชนใช้อยู่ในยุคนี้

5) การประกอบอาชีพ

เงื่อนไขหรือบริบทของการประกอบอาชีพที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาในยุคโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ที่สำคัญๆ คือ อาชีพที่ทำมาแต่เดิมไม่สามารถสนองตอบต่อความต้องการของตนเองและครอบครัวและชุมชนให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ถ้าจะให้ได้อย่างยั่งยืนเป็นสุขต้องดิ้นรนแสวงหาอาชีพใหม่ตามความรู้ ทักษะ ความสามารถ ในโอกาสและสถานที่ต่างๆ ทั่วไป การประกอบอาชีพต้องไม่ผูกติดอยู่กับชุมชน แต่จะเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขของปัจจัยที่เกิดขึ้น การประกอบอาชีพต้องเปลี่ยนแปลงได้ง่าย และต้องคำนึงถึงเป้าหมายเป็นสำคัญ จึงจะอยู่รอด ขณะเดียวกันใครก็ตามที่มุ่งหวังจะประกอบอาชีพอย่างเดิมโดยไม่เปลี่ยนแปลงต้องใช้

ความพยายามสูงจึงจะอยู่รอดได้ เื่อนไขเหล่านี้คือสิ่งที่เกิดขึ้นกับอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา และเป็นพลวัตรในการพัฒนาการของชุมชนที่สำคัญยิ่ง

6) เหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับอิสลามและชุมชน

เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นและกลายเป็นเงื่อนไขหรือบริบทที่เกี่ยวข้องกับอิสลามและชุมชน ในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามโรงเรียนราชภัฏร่อนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ที่สำคัญ คือ

ปี พ.ศ.2517 รัฐประกาศเปลี่ยนแปลงสถานภาพโรงเรียนปอเนาะมาเป็นโรงเรียนราชภัฏร่อนศาสนา จัดการเรียนการสอนทั้งวิชาศาสนาและวิชาสามัญในระดับมัธยมต้นและมัธยมปลาย โดยรัฐให้การสนับสนุนบุคลากร งบประมาณ และวิชาการ เป็นผลให้การศึกษาศาสนาของชุมชนที่อยู่ในสถานภาพโรงเรียนปอเนาะ เปลี่ยนแปลงมาเป็นโรงเรียนราชภัฏร่อนศาสนา มีความพร้อมในการเรียนการสอนด้านต่างๆ มากขึ้น และสร้างโอกาสให้เด็กๆ ในชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ศึกษามีโอกาสได้ศึกษาสูงขึ้น ผู้จัดการการศึกษาก็มีกำลังใจ แต่ผลกระทบที่สำคัญคือ เมื่อโรงเรียนปอเนาะเปลี่ยนสถานภาพมาแล้ว ไม่ได้เปิดโอกาสให้คนเฒ่าแก่ที่อยู่ปฏิบัติธรรมในปอเนาะแต่เดิมเข้ามาอยู่ปฏิบัติธรรมด้วย

ปี พ.ศ.2520 รัฐบาลประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4 ในแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ กำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมเพื่อเอาชนะพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยให้ได้ ขณะที่สถานการณ์การต่อสู้ระหว่างพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย กับรัฐบาลในพื้นที่ต่างๆ มีความรุนแรงเข้มข้นมากขึ้น ชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาแถบเทือกเขาบรรทัด อยู่ในเขตการต่อสู้โดยตรง จึงจำเป็นต้องอาศัยความสามัคคี ความร่วมแรงร่วมใจ และการยึดมั่นในหลักศาสนาจึงสามารถอยู่รอดมาได้ และเมื่อ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี มีผลทำให้ปฏิบัติการตามนโยบายและแผนพัฒนาเป็นจริงมากยิ่งขึ้น

ปี พ.ศ. 2523 รัฐประกาศใช้นโยบาย 66/2523 เป็นแนวทางในการยุติบทบาทพรรคการเมืองคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท) โดยใช้กลยุทธ์การเมืองนำหน้าการทหาร เปิดโอกาสและเชิญชวนให้สมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยเข้าร่วมอุดมการณ์พัฒนาชาติไทย และเข้ามาต่อสู้ทางการเมืองในระบบโดยเปิดเผย และมุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจในพื้นที่ห่างไกล เป็นการทำให้สงครามแย่งชิงประชาชนอย่างสันติ ทำให้ชุมชนมุสลิมที่ตกอยู่ในเขตสงครามดังกล่าวรอดพ้นอันตรายมาได้ และมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขึ้นในชุมชน ในท้องถิ่น รวมทั้งมีการปรับปรุงแบ่งเขตการปกครองขึ้นใหม่ ตั้งกิ่งอำเภออำเภอ และตำบลขึ้นใหม่หลายแห่งในพื้นที่ศึกษาเป็นการกระจายอำนาจการปกครองสู่พื้นที่ทั่วถึงมากขึ้น

ปี พ.ศ.2524 เริ่มโครงการสร้างสะพานติณสูลานนท์ บริเวณเกาะยอ ทำให้พื้นที่ชุมชนไทยมุสลิมบริเวณหัวเขาแดง และบริเวณใกล้เคียง นอกจากได้รับความสนใจและได้รับการพัฒนามากขึ้นแล้ว คนในชุมชนยังสัญจรไปมาได้สะดวก เพราะย่นระยะทางและเวลาได้มาก

ปี พ.ศ.2525 คณะรัฐมนตรีมีมติ เมื่อ 5 ตุลาคม 2525 ให้สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ร่วมกับสำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ดำเนินการศึกษาเพื่อวางแผนพัฒนาลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา โดยใช้เงินกู้จากธนาคารพัฒนาเอเชีย และเงินช่วยเหลือจากสำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ แบ่งงานออกเป็น 2 ระยะคือ ระยะแรก ศึกษาวางกรอบนโยบายการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำ ระยะที่สอง เป็นการดำเนินงานในขั้นละเอียด เพื่อออกแบบก่อสร้างโครงการที่มีความสำคัญสูง

ผลการศึกษา สรุปว่า (1) ปัญหาคลองอู่ตะเภามีน้ำไม่เพียงพอต่อการผลิต และน้ำสกปรก ทะเลสาบตอนบนราษฎรทำการเพาะปลูกไม่ได้เพราะน้ำเค็มเข้าถึง (2) ทิศทางการพัฒนา คือให้เศรษฐกิจขยายตัวไม่ต่ำกว่าระดับชาติ โดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่แล้วในทะเลสาบ (3) แนวทางการพัฒนา แบ่งเป็น 2 ระยะ 2529-2549 ระยะละ 10 ปี (4) โครงการสำคัญทั้งหมด 23 โครงการ แต่ที่สำคัญที่สุด ที่ต้องสร้างก่อน 3 โครงการ คือ สร้างเขื่อนกั้นน้ำเค็มทะเลสาบสงขลา เพื่อแก้ความเค็มรื้อนแก่เกษตรกรตอนบน มุ่งสร้างที่เกาะใหญ่ แต่ข้อเสนอแนะดังกล่าวประชาชนไม่เห็นด้วย เห็นว่าควรสร้างที่ปากอู่อ จึงให้มีการศึกษาใหม่ โครงการสร้างเขื่อนกักเก็บน้ำคลองสะเดา และโครงการตั้งศูนย์ข้อมูลทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา

โครงการนี้ทำให้ชุมชนมุสลิมที่ได้รับผลกระทบ เช่น ชุมชนปากพะยูน เคลื่อนไหวรรวมกลุ่มคัดค้าน และเสนอแนะ ต่อรัฐบาล ทำให้โครงการบางส่วนถูกระงับอยู่จนปัจจุบัน

ปี พ.ศ.2526 รัฐสร้างท่าเรือน้ำลึกสงขลา ผลส่วนหนึ่งทำให้ชาวมุสลิมที่เป็นชาวประมงสูญเสียพื้นที่ทำกิน แต่ผลส่วนหนึ่งก่อให้เกิดความเจริญขึ้นในพื้นที่ชุมชนมุสลิมบริเวณใกล้เคียง มีการสร้างงานและสร้างโอกาสในการทำงานแก่คนในพื้นที่มากขึ้น แต่ขณะเดียวกันก่อให้เกิดข้อสงสัยว่า ท่าเรือดังกล่าวเป็นอุปสรรคต่อการเข้าออกของปลาระหว่างทะเลสาบกับทะเลหลวงในฤดูกาลต่างๆ เป็นเหตุให้ปลาในทะเลสาบมีปริมาณลดลง

นอกจากนี้ในสมัยนี้ มีการประกาศแนวทางการพัฒนาทะเลสาบสงขลา มีการสร้างถนนรอบทะเลสาบสงขลา มีการประกาศให้จังหวัดสงขลาเป็นเขตการพัฒนาเมืองหลักภาคใต้ ยุติบทบาททางการเมืองของโจรจีนมาลายา ยุติบทบาททางการเมืองของขบวนการแบ่งแยกดินแดนบางกลุ่มได้ ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในพื้นที่ศึกษา

ปี พ.ศ.2530 รัฐประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 ก่อให้เกิดการพัฒนาในพื้นที่รอบทะเลสาบหลายด้าน เป็นต้นว่า การส่งเสริมการลงทุนทางอุตสาหกรรม เน้นพื้นที่สงขลา-หาดใหญ่ การส่งเสริมการทำสวนปาล์ม เน้นพื้นที่สตูล สงขลา ตรัง พัทลุง การส่งเสริมการท่องเที่ยว การส่งเสริมการเลี้ยงกุ้ง-ปลาในกระชัง การส่งเสริมการทำนาเกลือ การปรับโครงสร้างพื้นฐานในชุมชน การส่งเสริมการส่งออก การสร้างความร่วมมือกับประเทศเพื่อนบ้าน คนชนบทอพยพเข้าเมือง เลิกทำนาเข้าทำงานโรงงาน เกิดการแย่งชิงทรัพยากรในทะเล ที่สำคัญคือ ก่อให้เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็วของเมืองหาดใหญ่ และเมืองสงขลา ทำให้เป็นพลังดูดซับเอา

ทรัพยากรต่างๆ ในพื้นที่ศึกษาไปรวมศูนย์ไว้ที่หาดใหญ่ หันหลังให้ทะเลสาบสงขลา และอาชีพดั้งเดิมที่เคยมีมาในชุมชน

ปี พ.ศ.2535 เป็นต้นมาในปีที่ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 สิ่งที่เกิดขึ้นในพื้นที่ คือ ยาเสพติดครองเมืองเดือดร้อนกันถ้วนหน้า เป็นยุคเศรษฐกิจรุ่งเรือง เป็นช่วงที่ที่ดินเปลี่ยนมือ มีคนต่างถิ่นเข้ามาซื้อที่ดินในชุมชน เพื่อทำนาถ้าง้าง ตั้งโรงงานอุตสาหกรรมบ้าง ซื้อไว้เก็งกำไรบ้าง(เช่นที่เกาะหมาก ซื้อแล้วยังไม่ทันทำอะไร)

ปี พ.ศ.2540 เริ่มแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 เศรษฐกิจล้มละลาย นาข้าวกลายเป็นนาถ้าง้าง ชาวบ้านเป็นหนี้กันถ้วนหน้า การประมงชายฝั่งเกิดปัญหา ยางพาราราคาตกต่ำ คนว่างงาน ยาเสพติดครองชุมชน

นอกจากนี้ มีเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นเฉพาะในท้องถิ่น เป็นต้นว่าการจัดตั้งอำเภอหรือกิ่งอำเภอขึ้นใหม่ หรือการจัดตั้งตำบลขึ้นใหม่ การสร้างโครงสร้างพื้นฐานใหม่ รวมถึงการออกพระราชบัญญัติใหม่ๆ เช่น พระราชบัญญัติการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น เกิดสภาตำบล และพัฒนามาเป็นองค์การบริหารส่วนตำบล หรือองค์การบริหารส่วนจังหวัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระบวนการพัฒนาชุมชนตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 – 8 ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจนมีคำกล่าวกันว่า พื้นที่ที่เคยเรียกกันว่า “เหนือ” หรือ “โหมเหนือ” ซึ่งมีความหมายว่า ไม่เจริญ กลายมาเป็นผู้ที่มีความเจริญกว่ากลุ่มคนที่เป็ “โหมเล” ที่ซึ่งเคยเจริญรุ่งเรืองมาก่อนในช่วงต้นของศตวรรษที่ผ่านมา

เหตุการณ์ทั้งหมดนี้เป็นเงื่อนไขหรือบริบทให้อิسلامและชุมชนในบริบททะเลสาบสงขลาพัฒนาการมาสู่ปัจจุบัน

7) การก่อสร้างและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ

การก่อสร้างและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ เป็นต้นว่าถนนหนทาง ประปา ชลประทาน สถานพยาบาล สถานบริการประชาชน ซึ่งเป็นปัจจัยและเงื่อนไขหรือบริบทที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) ที่สำคัญๆ เช่น การคมนาคม ในยุคนี้มีการสร้างท่าเรือน้ำลึกที่สงขลา ซึ่งเป็นเงื่อนไขให้วิถีชีวิตชาวมุสลิมที่ประกอบอาชีพการประมง ต้องเปลี่ยนแปลงไป มีการสร้างถนนโดยรอบทะเลสาบสงขลา ทำให้การสัญจรเข้าถึงพื้นที่ได้สะดวกขึ้น การก่อสร้างและปรับปรุงถนนที่เป็นทางหลวงจังหวัด ทางหลวงแผ่นดิน ทางหลวง รพช. การก่อสร้างสถานพยาบาล และการก่อสร้างสถานบริการประชาชน เช่น สถานที่ว่าการอำเภอ ขึ้นมาใหม่ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้กลายเป็นเงื่อนไขและบริบทของพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาทั้งสิ้น ซึ่งเป็นทั้งเงื่อนไขที่ผลักดัน และดึงดูดให้พัฒนาการเป็นมาอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

3.3.3 ลักษณะการอยู่ร่วมกันระหว่างไทยมุสลิมกับศาสนิกชนอื่นๆ

ในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542) นี้ ลักษณะการอยู่ร่วมกันของชาวไทยมุสลิมกับศาสนิกชนอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา ยังคงมีลักษณะผสมผสานระหว่างศาสนา วัฒนธรรมพื้นบ้าน และลัทธิวิญญูณนิยมในเรื่องต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่เหมือนในยุคสมัยที่ผ่านมา แต่เน้นขอบเขตพื้นที่ทางวัฒนธรรมและพื้นที่ทางกายภาพของแต่ละกลุ่มให้มีความชัดเจนขึ้น โดยมีเงื่อนไขต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นพลังขับเคลื่อนลักษณะการอยู่ร่วมกันของชุมชนให้พัฒนาการต่อไปจากยุคสมัยที่ผ่านมา ดังนี้

3.3.3.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยร่วมกัน

1) **ลักษณะเดิมของการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(พ.ศ.2442-2487)** ชาวไทยมุสลิมส่วนใหญ่การตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในชนบท ในเมืองมีไม่มากนัก ไม่ได้อยู่เป็นชุมชน ที่เป็นชุมชนมีแห่งเดียวคือที่บ้านบน บริเวณถนนนครนอกนครใน สงขลา ชุมชนมุสลิมในชนบทมีประชากรเบาบาง สร้างที่อยู่อาศัยแบบเรียบง่ายด้วยวัสดุในท้องถิ่น ครัวเรือนหนึ่งๆ อาศัยอยู่ร่วมกันหลายครอบครัว ลักษณะการอยู่อาศัยร่วมกันเป็นแบบ ก. แยกกันอยู่เป็นชุมชนต่างๆหาก ระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยนับถือศาสนาอื่นๆ ข. อยู่อาศัยร่วมกันในชุมชนเดียวกันแต่ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิม ค. อยู่อาศัยร่วมกันในชุมชนเดียวกันแต่ผู้อยู่อาศัยประมาณครึ่งหนึ่งเป็นชาวไทยมุสลิม ง. อยู่อาศัยร่วมกันในชุมชนเดียวกันแต่ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่เป็นศาสนิกชนอื่นๆ ไทยมุสลิมเป็นชนส่วนน้อย จ. อยู่อาศัยร่วมกันในเขตชุมชนเมือง

จนถึงยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2448-2516) ลักษณะการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยร่วมกันที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษา ในพื้นที่ชนบทส่วนใหญ่ยังคงอยู่อาศัยร่วมกันในลักษณะเดียวกับที่เป็นมาในยุคที่แล้ว คือ เป็นชุมชนเดี่ยวบ้างเป็นชุมชนที่อยู่ร่วมกันบ้าง เพียงแต่มีการพัฒนาภาคการเกษตรในการอยู่ร่วมกันเพื่อป้องกันปัญหาต่างๆ ให้ชัดเจนขึ้น มีการรับรู้อย่างไม่เป็นทางการภายในชุมชนว่า ส่วนไหนของชุมชนควรจะปฏิบัติอย่างไร เช่น ไม่ควรเลี้ยงสุกรในบริเวณไหน ไม่ควรขายอาหารที่ขัดกับหลักปฏิบัติของชาวไทยมุสลิมในบริเวณไหน บางชุมชนกันอาณาเขตชัดเจนว่าพื้นที่ไหนเป็นที่อาศัยของใครเพื่อความสะดวกในการดำรงชีพ **ลักษณะสำคัญของการอยู่ร่วมกัน** คือ ชุมชนไหนที่ชาวไทยมุสลิมเป็นคนส่วนใหญ่ ชาวไทยศาสนิกอื่นๆ จะปรับตัวเข้าหาชาวไทยมุสลิม แต่ในชุมชนที่มีลักษณะตรงกันข้าม ชาวไทยมุสลิมต้องปรับตัวเข้าหาคนอื่น ๆ และในกรณีที่เป็นอย่างนี้ชาวไทยมุสลิมที่ไม่ปรับตัวหรือปรับได้ยากก็ต้องอพยพไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ส่วนชุมชนเมืองนั้นไม่มีลักษณะพิเศษอย่างนี้ เพราะในเมืองวิถีการอยู่ร่วมกันเป็นแบบทางการ มีวิถีชีวิตแบบปัจเจกชนสูงมาก

ส่วนลักษณะบ้านเรือนที่อยู่อาศัยมีการปรับเปลี่ยนบ้างเพื่อให้ตัวอาคารบ้านเรือนให้ถาวรขึ้น เช่น สร้างบ้านเรือนหลังใหม่ทดแทนหลังเก่าโดยใช้วัสดุที่คงทนกว่า และกำหนดรูปทรงเป็นแบบตะวันตกหรือบ้านเรือนสมัยใหม่มากขึ้น เช่น ใช้ไม้แปรรูปสร้างบ้าน สร้างบ้านครึ่งตึกครึ่งไม้ สร้างบ้านตึก บ้านทาวน์เฮ้าส์คอนกรีตเสริมเหล็ก บ้านบางหลังยังคงเดิมอยู่แต่ต่อเติมด้านใดด้านหนึ่งออกไปในลักษณะครึ่งไม้ครึ่งตึก เป็นต้น ส่วนในชุมชนเมืองมีชาวไทยมุสลิมเข้าไปตั้งบ้านเรือนมากขึ้น แต่ไม่มีสภาพความเป็นชุมชนมุสลิมในทางกายภาพอย่างชัดเจน

2) ครั้นถึงยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2516-2542) ลักษณะการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยร่วมกันที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา เป็นดังนี้

(1) การตั้งถิ่นฐานและอยู่อาศัยร่วมกันในชุมชน ยังคงเป็นแบบเดิม กล่าวคือชุมชนไหนที่ชาวไทยมุสลิมเป็นคนส่วนใหญ่ ชาวไทยศาสนิกอื่นๆ จะปรับตัวเข้าหาชาวไทยมุสลิม แต่ในชุมชนที่มีลักษณะตรงกันข้าม ชาวไทยมุสลิมต้องปรับตัวเข้าหาคนอื่นๆ ดังกล่าวข้างต้น แต่มีการพัฒนาระเบียบการอยู่ร่วมกันให้ชัดเจนมากขึ้น ส่วนชุมชนเมืองในยุคนี้ได้พัฒนาลักษณะทางกายภาพของชุมชนขึ้นมาชัดเจนมากขึ้น เช่น ชุมชนชาวไทยมุสลิมที่หาดใหญ่ มีการสร้างมัสยิดขึ้นเป็นศูนย์กลางชุมชน เป็นศูนย์รวมกิจกรรมและการจัดการชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

(2) ลักษณะเด่นของการอยู่อาศัยร่วมกันในยุคนี้ เช่น

ก. การอยู่อาศัยร่วมกันในชุมชน การตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยในชุมชนเมืองเป็นแบบผสมผสานตามเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและความพอใจของปัจเจกชน เช่น หมู่บ้านจัดสรร อยู่อาศัยตามสิทธิ และเงื่อนไขอื่นๆ รวมถึงความพึงพอใจของบุคคล ซึ่งบางคนก็ไม่สามารถเลือกได้ตามใจชอบมากนัก ส่วนการอยู่อาศัยร่วมกันในชุมชนชนบทในยุคนี้ ให้ความสำคัญกับสิทธิ เสรีภาพความเสมอภาคและความเป็นธรรมที่เท่าเทียมกันมากขึ้น การอยู่อาศัยร่วมกันต้องเคารพสิ่งเหล่านี้ เช่น บริเวณบ้านเรือนหรือบริเวณพื้นที่ของตนเอง หากมีสิ่งที่ไม่ถูกต้องเกิดขึ้นหรือเข้ามาข่มขู่มีสิทธิที่จะปกป้องได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย ชุมชนทุกฝ่ายย่อมมีสิทธิใช้พื้นที่สาธารณะได้อย่างเท่าเทียมกัน เช่น การใช้สวนสาธารณะจัดกิจกรรม เป็นต้น

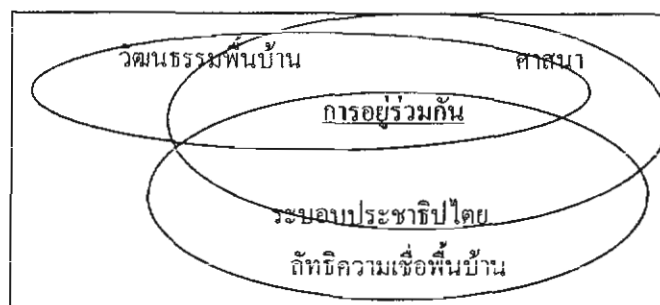
ข. การใช้สาธารณูปโภคและบริการสาธารณะร่วมกัน ยุคนี้ได้สืบสานและพัฒนาลักษณะความเสมอภาคในการใช้บริการสาธารณะทั้งสาธารณูปโภคสาธารณูปการต่างๆ ที่เกิดขึ้นในยุคก่อนให้เป็นที่ยอมรับและได้รับการรับรองอย่างถูกต้องจากผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งในระดับชุมชน ระดับท้องถิ่น และระดับที่สูงขึ้น เช่น โรงเรียนที่มีนักเรียนเป็นชาวไทยมุสลิมเกินร้อยละ 80 การจัดบริการอาหารในโรงเรียนต้องเป็นอาหารมุสลิมเท่านั้น ถ้าสัดส่วนน้อยจะต้องจัดให้มีร้านมุสลิมตามความเหมาะสม ในสถานบริการสาธารณะอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน คือต้องมีบริการพื้นฐานเหล่านี้ในลักษณะที่เหมาะสมด้วย เช่น ในสถานพยาบาลต้องมีห้องละหมาด ต้องมีอาหารมุสลิม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ได้รับการสืบสานต่อกันมาเพื่อให้สังคมยอมรับและรับรู้โดยทั่วกัน

ค. การประกอบอาชีพร่วมกัน หมายถึงการทำมาหากินและการทำมาค้าขาย หรือการทำกิจการต่างๆ ที่เป็นการประกอบอาชีพ ซึ่งต้องปะทะสังสรรค์กับคนที่นับถือศาสนาอื่นๆ ทั้งในกระบวนการผลิต กระบวนการแลกเปลี่ยน กระบวนการแจกจ่าย และกระบวนการบริโภคสิ่ง ที่ประกอบเป็นอาชีพนั้นๆ ซึ่งบางครั้งชาวไทยมุสลิมเป็นผู้ผลิต แต่บางครั้งก็เป็นผู้ค้าขายแลกเปลี่ยน บางครั้งเป็นผู้ซื้อ ลักษณะสำคัญที่เกิดขึ้นในเรื่องนี้ในยุคสมัยนี้ คือ (1) มีการปะทะสังสรรค์แลกเปลี่ยนเรียนรู้ช่วยเหลือเกื้อกูลในเรื่องการประกอบอาชีพในส่วนที่ไม่ขัดกับหลักศาสนาอิสลาม เช่น การทำนา ทำสวน ทำงานจ้างในโรงงานหรือในบริษัทอุตสาหกรรม ซึ่งสามารถเป็นนายจ้าง หรือลูกจ้างกันได้ ไม่มีปัญหาใดๆ ซึ่งชุมชนมุสลิมส่วนใหญ่จะปะทะสังสรรค์กับชุมชนอื่นๆ หรือ คนในชุมชนเดียวกันที่เป็นศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ในลักษณะอย่างนี้ (2) อาชีพบางอย่างเป็นที่ยอมรับกันว่าชาวไทยมุสลิมมีความถนัดและความเชี่ยวชาญเป็นพิเศษ หากเริ่มต้นเรียนรู้มาเท่าๆ กัน คนที่นับถือศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาที่มีประสิทธิภาพน้อยกว่า เช่น อาชีพค้าขายวัวควาย และ อาชีพประมง โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาชีพประมง ถือได้ว่าเป็นแหล่งภูมิปัญญาดั้งเดิม และเป็นศูนย์ กลางศิลปวิทยาการในการทำประมงแบบพื้นบ้านรวมถึงการเดินเรือด้วย ในกรณีอาชีพอย่างนี้ชาวไทยมุสลิมจะเป็นผู้นำ คนอื่นๆ จะเป็นผู้ร่วม หรือผู้ตาม และในตอนหลังนี้เจ้าของเรือวนลากนิยม จ้างชาวประมงที่เป็นชาวมุสลิมให้เป็นคนหนในการเดินเรือ ส่วนการค้าขายวัวควายนั้น ต่อเนื่องมา จากยุคสมัยที่ผ่านมา โดยเป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อวัวควายส่งไปขายในตลาดปาดังเบซาร์หรือมาเลเซีย เป็นอีกอาชีพหนึ่งที่คนศาสนาอื่นๆ ให้ความไว้วางใจกับชาวไทยมุสลิมในยุคสมัยนี้ ซึ่งการ ดำเนินการค้าขายทั้งหมดยังคงเป็นการติดต่อสัมพันธ์กับพ่อค้าแม่ค้า เกษตรกร ผู้บริโภคที่ไม่จำกัด ศาสนา ภาษาและวัฒนธรรม เป็นการทำการค้าร่วมกันกับศาสนิกชนศาสนาอื่นๆ ทั่วไป โดยไม่มีความขัดแย้ง

ง. การอยู่ร่วมกันในทางการเมืองการปกครอง หมายถึงการถูกปกครองหรือ เป็นผู้ปกครองตามกลไกโครงสร้างของสังคมในชุมชนหรือในท้องถิ่น ซึ่งลักษณะที่เกิดขึ้นในยุคนี้ คือ บางหน่วยงานหรือบางองค์กรหรือบางชุมชนในบางยุคบางสมัย ผู้ที่ทำหน้าที่ปกครองเป็นชาวไทยมุสลิม แต่บางแห่งเป็นชาวไทยศาสนาอื่นๆ ซึ่งลักษณะนี้เป็นมาแต่อดีต ในอดีตการอยู่ร่วมกัน ในเรื่องนี้เป็นแบบถ้อยทีถ้อยอาศัยบนพื้นฐานของคุณธรรมความดี อำนาจบาบริ ระบบอุปถัมภ์ ตำแหน่งหน้าที่ และฐานะทางเศรษฐกิจ ส่วนในยุคนี้ ถ้าฟังจะการอาศัยสิ่งที่เป็นมาในอดีตเหมือน ในยุคที่ผ่านมานั้น ไม่ได้แล้ว ต้องอาศัยหลักกฎหมายบ้านเมืองในระดับต่างๆ เป็นรากฐานในการอยู่ ร่วมกันทางการเมืองการปกครองในชุมชน กล่าวคือมีการใช้ทั้งภูมิปัญญาพื้นบ้านและภูมิปัญญา สมัยใหม่เป็นเครื่องมือในการอยู่ร่วมกัน โดยมีผลประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมเป็นเป้าหมายที่ชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเรียกร้องให้เปิดโอกาสให้ชุมชนได้เข้าไปมีส่วนร่วมในทางการเมืองการปกครอง หรือได้มีโอกาสปกครองตนเอง หรือโดยคนที่ชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ที่เหมาะสม

อีกประการหนึ่ง การใช้ประโยชน์จากวัฒนธรรมต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน คือ ศาสนา วัฒนธรรมพื้นบ้าน และลัทธิวิญญูณนิยม เพื่อใช้เป็นกลไกในการอยู่ร่วมกันยังคงเป็นปัจจัยสำคัญของชุมชนชาวไทยมุสลิมและชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษาเหมือนในสมัยอดีต การเน้นขอบเขตพื้นที่ทางวัฒนธรรมและพื้นที่ทางกายภาพของแต่ละกลุ่มให้มีความชัดเจน ตามหลักการปกครองในระบอบประชาธิปไตย คือสิทธิเสรีภาพ ความเท่าเทียมหรือความเสมอภาค และความยุติธรรม ยังคงเป็นประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการอยู่ร่วมกันมากขึ้น โดยวัฒนธรรมจากแหล่งต่างๆ เหล่านี้ ช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแก่สังคมในพื้นที่ได้

แผนภูมิแสดงหลักการอยู่ร่วมกันในทางการเมืองการปกครอง

3.3.4 ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ

ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนอื่นๆ ในที่นี้หมายถึงความสัมพันธ์ทางสังคม (1) ระหว่างชาวไทยมุสลิมด้วยกันเองแต่อยู่ในชุมชนอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา (2) ระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ และ (3) ระหว่างคนที่เคยมีบรรพบุรุษเดียวกันแต่ตอนนี้ นับถือศาสนาอื่นๆ (4) ระหว่างชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ศึกษากับชาวมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา

3.3.4.1 ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวไทยมุสลิมด้วยกันแต่อยู่ต่างชุมชนในพื้นที่ศึกษา เดิมเคยสัมพันธ์กันภายใต้ระบบครอบครัว เครือญาติและผู้อุปถัมภ์ ในยุคการศึกษาในครอบครัว (2442-2487) จากนั้นจึงพัฒนามาเป็นความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานระบบกลุ่มทางสังคม (ความเป็นอิสลาม) และเงื่อนไขทางเศรษฐกิจเข้ามาเกี่ยวข้องมากขึ้นในยุคการศึกษาในโรงเรียน ปอเนาะ (2448-2516) แต่เมื่อมาถึงยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวไทยมุสลิมที่อยู่ในชุมชนอื่นๆ ได้เน้นเครือข่ายทางสังคมที่ลึกลงกว่าเดิม คือ ชุมชนจะเลือกมีความสัมพันธ์กับชุมชนที่มีอุดมการณ์เดียวกัน เช่น นิยมในกระบวนการปฏิบัติเหมือนกันก็จะเป็นเครือข่ายทางสังคมและมีความสัมพันธ์ต่อกัน หรือไม่ก็ต้องเป็นชุมชนที่มีประวัติความเป็นมาที่เคยเกิดกู่ดกันมาก่อน เช่น คนในชุมชนเคยได้ไปศึกษาล่าเรียนในที่นั้นมาก่อน เป็นต้น หรือไม่ก็ต้องเป็นชุมชนที่มีเครือข่ายทางเครือญาติอยู่มาแต่ก่อน เช่น ชุมชนปากพะยูน จะมีความ

สัมพันธ์ทางสังคมอย่างใกล้ชิดกับชุมชนในจังหวัดไทรบุรี ประเทศมาเลเซีย เพราะเดิมคนในชุมชนเคยไปมาหาสู่ มีเครือญาติมาแต่โบราณ

อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ทางสังคมจะมีความเข้มแข็งหรือว่าอ่อนแอขึ้น ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอื่นๆ ของชุมชนหรือคนในชุมชนด้วย เช่น เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม รวมถึงประวัติความมา ด้วย

3.3.4.2 ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ลักษณะเดิมในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศ มักเป็นไปตามระบบครอบครัวและเครือญาติ และระบบการอุปถัมภ์ในสังคม โดยการใช้วัฒนธรรมพื้นบ้านเป็นเครื่องมือในการสร้างสรรค์ และสืบสานความสัมพันธ์ เช่น “ประเพณีการเป็นเกลอ” “ประเพณีการช่วยงาน” ประเพณีการแลกเปลี่ยนผลผลิต ประเพณีการตอบแทนบุญคุณ เป็นต้น ส่วนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) ยังคงใช้วัฒนธรรมพื้นบ้านเป็นเครื่องมืออยู่ แต่ใช้ควบคู่ไปกับแบบแผนความสัมพันธ์ที่เป็นทางราชการที่มีเป้าหมายที่ชัดเจนและในการบวนการต่างๆ จะไม่ผิดไปจากหลักปฏิบัติของอิสลามด้วย(ดังกล่าวแล้วในบทที่ 3.2) เมื่อมาถึงยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา (2517-2542) ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชุมชนชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ เริ่มมีกรอบที่ต้องพิจารณามากขึ้น เช่น (1) เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ต้องชัดเจน และไม่ขัดกับหลักปฏิบัติในชีวิตประจำวันของมุสลิม (2) กิจกรรมที่ต้องมีความเหมาะสม เช่น บุคคล ควรร่วมกิจกรรมในลักษณะใด องค์กรควรร่วมกิจกรรมในลักษณะใด โดยมีหลักพื้นฐานว่าต้องไม่ขัดกับหลักอิสลาม อย่างไรก็ตามในยุคนี้ ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวไทยมุสลิมกับชาวไทยที่นับถือศาสนาอื่นๆ มักเน้นให้เป็นความสัมพันธ์ที่เป็นแบบราชการมากกว่าเป็นแบบเครือญาติหรือกลุ่มทางสังคมพื้นบ้าน หรือตามประเพณีพื้นบ้าน

3.3.4.3 ความสัมพันธ์ทางสังคมกับคนที่เคยมีบรรพบุรุษเดียวกันแต่คนนั้นนับถือศาสนาอื่นๆ ในพื้นที่ศึกษา เดิมในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) จะแสดงความสัมพันธ์ทางสังคมแสดงออกผ่านความเชื่อประเพณีและพิธีกรรมบางอย่างเป็นต้นว่า “ประเพณีตายาอะระคม” “ประเพณีไหว้นางไม้” และ “ประเพณีการช่วยงาน” หรือลักษณะอื่นๆ บ้าง เช่น การเกื้อกูลในรูปแบบของเครือญาติทั่วไป เป็นต้น ต่อมาในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) การแสดงออกที่เคยมีมาแต่เดิมถูกจำกัด ประเพณีพิธีกรรมที่เคยใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงความสัมพันธ์ต่อกันถูกละเลิกไป ภาพเครือญาติต่างศาสนามีความเป็น “คนอื่น” มีพรมแดนความสัมพันธ์ในการติดต่อซึ่งกันและกัน มาถึงยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) เรื่องเหล่านี้ถือเป็นเรื่องส่วนบุคคล ไม่มีข้อยกเว้นในทางศาสนา นั่นคือบุคคลสามารถมีความสัมพันธ์ทางสังคมได้แต่ต้องไม่ทำผิดหลักศาสนา หลักปฏิบัติทางศาสนา คือบรรทัดฐานในการมีความสัมพันธ์ระหว่างกัน

3.3.3.4 ความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยมุสลิมในพื้นที่ที่ศึกษากับชาวไทยมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา ซึ่งในยุคนี้การสัมพันธ์กับชุมชนมุสลิมอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา มีความสำคัญต่อพัฒนาการของชุมชนมากขึ้น เดิมชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาในครอบครัว(2442-2487) จะสัมพันธ์กับชุมชนมุสลิมในบริเวณภาคใต้ตอนล่างและบริเวณภาคใต้ตอนบนมากกว่าบริเวณอื่นๆ ต่อมาในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2448-2516) มีการสร้างสรรค์ความสัมพันธ์กับชุมชนในพื้นที่ภาคกลางและภูมิภาคอื่นๆ เพิ่มขึ้น (ดังกล่าวไว้แล้วในบทที่ 3.1.3.2) ความสัมพันธ์ในยุคที่ผ่านมานี้ ระยะแรกเริ่มมุ่งเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาเป็นหลัก จนกระทั่งปลายจึงเปลี่ยนมามีบทบาทในการสร้างสรรค์ความเข้มแข็งให้กับชุมชนนั้นๆ เป็นสำคัญ ครั้นมาถึงยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) ชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้เปิดความสัมพันธ์กับชุมชนมุสลิมทั่วทุกภูมิภาค รวมทั้งในต่างประเทศด้วย และมีบทบาทในการหนุนเสริมอิสลามและชุมชนในพื้นที่อื่นๆ มีความเข้มแข็งอย่างชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการศึกษาอิสลาม เช่น โรงเรียนสาธูปถัมภ์ ปากพะยูนมูลนิธิได้หนุนเสริมการศึกษาอิสลามให้กับชุมชนมุสลิมในพื้นที่ภาคกลาง ภาคเหนือจนมีความเข้มแข็ง มีระบบและกลไกที่มีประสิทธิภาพ

3.3.5 ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลาม

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักการพื้นฐานของอิสลามที่จะนำมากล่าวในยุคโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) นี้ ศึกษาตามเป็นหลักการเดียวกับที่กล่าวไว้ในบทที่ 3.1 และ 3.2 คือ (1) การปฏิบัติตามหลักศรัทธา(อัลอีมาน) (2) การปฏิบัติตามหลักปฏิบัติตามหลักปฏิบัติอะมัล (3) การปฏิบัติตามหลักอัลกานูลอิสลาม (4) การปฏิบัติตามหลักอิห์ซาน หรือหลักศีลธรรม จริยธรรม หรือคุณธรรม (5) การปฏิบัติตามหลักการอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป และ (6) การศึกษาอิสลาม ซึ่งเป็นหลักการพื้นฐานของอิสลามที่ชุมชนต้องถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด โดยการนำเสนอในที่นี้จะกล่าวเฉพาะส่วนที่เกิดเป็นพัฒนาการขึ้นในยุคนี้หรือต่อเนื่องมาจากยุคที่ผ่านมา ดังนี้

3.3.5.1 การปฏิบัติตามหลักศรัทธา(อัลอีมาน)

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักอัลอีมาน ในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว (2442-2487) ถือเอาศรัทธาเป็นที่ตั้ง เอาเจตนาเป็นเครื่องรองรับ จัดสนผู้มีภูมิปัญญารู้ที่แตกฉานในเรื่องนี้ ครั้นถึงยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ (2488 - 2516) เป็นยุคที่เริ่มอธิบายศรัทธาด้วยเหตุผลและหลักฐานได้มากขึ้น มีผู้รู้เข้ามาสอนอิสลามศึกษาแก่เด็กๆและเยาวชนมากขึ้น

ในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) การปฏิบัติตามหลักศรัทธา(อัลอีมาน) ในหมู่ของเยาวชนมุสลิมที่ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนจะปฏิบัติเป็นไปตาม

หลักการมากยิ่งขึ้น เพราะได้รับการศึกษาอบรมอย่างเป็นระบบ โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาจะปลูกฝังให้พิจารณาเรื่องศรัทธาอย่างมีเหตุผลและมีหลักฐาน อธิบายได้ตามหลักการของศาสนา ไม่จำเป็นต้องใช้อรรถาธิบายความรู้จากวัฒนธรรมพื้นบ้านมาเชื่อมโยงเหมือนในยุคแรกๆ เช่น อธิบายเหตุผลให้เห็นได้ชัดเจนว่าทำไมต้องศรัทธาในองค์อัลลอฮ์(ซุบฮา.) และศาสนทูตของพระองค์ เป็นต้น

3.3.5.2 การปฏิบัติตนตามหลักอะมัล

การปฏิบัติตนตามหลักอะมัลในยุคการสอนศาสนาในครอบครัว(2442-2487) เป็นไปตามความสมัครใจ ครั้นมาถึงยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) กลับเน้นเป็นไปตามมติของชุมชนหรือองค์กรเป็นสำคัญ ส่วนในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) ชุมชนที่อยู่ในบริเวณหรือพื้นที่ที่เป็นศูนย์กลางการศึกษา เช่น ชุมชนบ้านควนลัง ชุมชนบ้านห่าน ชุมชนปากพะยูน จะเน้นให้มีการปฏิบัติตามหลักอะมัลให้ถูกต้องทั้งรายบุคคล ส่วนรวม และหลักที่มีบังคับหรือที่ให้เป็นไปตามความสมัครใจ โดยการให้หลักการที่ถูกต้องแก่คนในชุมชนในโอกาสต่างๆ เช่น วันสุกัร วันธรรมดา จะมีการคุฏบะฮ์ สิ่งเหล่านี้ และมีการแลกเปลี่ยนก่อนและหลังการทำละหมาด อีกทางหนึ่งคือการให้การศึกษาแก่เด็กๆ และเยาวชนในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนามีอยู่ในชุมชน พัฒนาการในเรื่องนี้จึงเปลี่ยนแปลงมาจากการปฏิบัติตามความเชื่อ ความเห็น มาสู่การปฏิบัติที่ถูกต้องตรงตามหลักการที่นักวิชาการอิสลามยอมรับกันในปัจจุบัน

3.3.5.3 การปฏิบัติตามหลักอรัฏฏานุลอิสลาม

การปฏิบัติตามหลักอรัฏฏานุลอิสลาม 5 ประการ คือ การปฏิญาณตน การละหมาด การถือศีลอด การจ่ายซากาต และการทำพิธีฮัจญ์ ที่เกิดขึ้นในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(2442-2487) เป็นไปตามประเพณีที่ปฏิบัติตามกันมาแต่โบราณ ครั้นถึงยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) มีการละทิ้งประเพณีปฏิบัติที่ไม่ตรงตามหลักอรัฏฏานุลอิสลามที่เป็นประเด็นหลักๆ หรือมีความชัดเจนว่าคลาดเคลื่อนจากหลักการเดิม ครั้นถึงยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) มีการปฏิรูปหลักอรัฏฏานุลอิสลามในรายละเอียดอีกครั้ง ซึ่งครั้งนี้ทำให้อิสลามและชุมชนแตกตัวออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่ม "ทำใหม่" กับกลุ่ม "ทำเก่า"

กลุ่ม "ทำใหม่" คือกลุ่มที่นิยมปฏิรูป ซึ่งนอกจากหลักอรัฏฏานุลอิสลาม แล้ว ยังปฏิรูปหลักการอื่นๆ หลายประการ ส่วนกลุ่ม "ทำเก่า" คือกลุ่มที่ยังนิยมปฏิบัติตามประเพณีปฏิบัติที่ปฏิรูปมาแล้วเช่นเดียวกันแต่กระทำในระดับหนึ่ง หรือปฏิรูปเฉพาะประเด็นสำคัญๆ ซึ่งในยุคนี้ดูเหมือนว่าอิสลามและชุมชนในทุกระดับจะมีความไม่ลงรอยกัน เกิดการแยกมัสยิด แยกกลุ่ม แยกกฎ ขึ้นในชุมชนต่างๆ ทั่วไป แต่อย่างไรก็ตามยังไม่ถึงขั้นชุมชนแตกแยก เพราะมี "ความเป็นอิสลาม หรือ มุสลิม" เป็นอุดมการณ์ที่ประสานความแตกต่างให้ลงรอยกันในจิตวิญญาณของทุก

คน หรือทุกชุมชน อื่นๆ พัฒนาการที่สำคัญๆ ของการปฏิบัติตามหลักอรรถานุอิสลาม ทั้ง 5 ประการในยุคนี้ เป็นดังนี้

การปฏิญาณตน เน้นความถูกต้องตามหลักปฏิบัติและความบริสุทธิ์จริงใจหรือเจตนาหรือศรัทธาของผู้ปฏิญาณตนเป็นสำคัญ โดยองค์กรทางสังคมเป็นผู้จัดการ และเปิดเผยให้สังคมได้รับรู้ทั่วไป ไม่เน้นพิธีกรรมเหมือนที่เป็นมาในอดีต

การละหมาด ในช่วงต้นของยุคนี้ เป็นช่วงที่แบ่งออกเป็น 2 รูปแบบอย่างชัดเจน คือ การละหมาดแบบทำใหม่ กับการละหมาดแบบทำเก่า ในชุมชนหลายแห่งได้สร้างมัสยิดขึ้นใหม่ขึ้น ส่วนฝ่ายไหนจะเป็นผู้สร้างขึ้นนั้นอยู่ที่ว่าคนส่วนใหญ่ในชุมชนนั้นอยู่ฝ่ายไหน หรือกลุ่มผู้นำฝ่ายไหนมีพลังทางสังคมมากกว่า ซึ่งมีมัสยิดหลังเก่าซึ่งบางแห่งตกอยู่กับทำใหม่ แต่บางแห่งก็ตกอยู่กับทำเก่า ช่วงนี้จึงเป็นช่วงเวลาการปฏิรูปวิธีการละหมาดที่แท้จริง ทำเก่าแม้จะเป็นสิ่งที่เปิ่นมาแต่เดิมก็ต้องสร้างบทสรุป และรูปแบบที่แน่นอนหรือต้องพัฒนาขึ้นด้วย เพื่ออธิบายเหตุผลให้สมาชิกได้เข้าใจ ไม่เช่นนั้นจะสูญเสียสมาชิกไป ในช่วงปลายของยุคนี้ แต่ละฝ่ายได้ปรับตัวสู่ภาวะปกติ มีรูปแบบที่แน่นอน และมีการอธิบายถึงความแตกต่างที่เกิดขึ้นได้อย่างลงตัว โดยยังมีจุดหมายปลายทางเดียวกัน

การถือศีลอด เป็นอรรถานุอิสลามประการหนึ่งที่กลุ่ม “ทำใหม่” เห็นว่าต้องปฏิรูปด้วย ซึ่งคำว่า “ทำใหม่” ได้หมายความว่า เป็นเรื่องการละหมาดอย่างเดียว แต่เป็นการปฏิรูปหลักการปฏิบัติเรื่องอื่นๆ ด้วย หรือเป็นเรื่องความไม่ลงรอยในรายละเอียดระหว่างการปฏิบัติแบบเดิมกับแบบใหม่ เช่น ประเพณีการขอดูอาร์เพื่อผู้ที่ล่วงลับไปแล้วที่เคยมีมาในอดีต หลังเทศกาลถือศีลอดจะได้เอทิศส่วนกุศลไปให้ผู้ที่เราปรารถนาและเครือญาติได้ ญาติๆ จะได้รับ แต่ตามคติของทำใหม่ ถือว่าไม่มีผล ใครทำดี/ชั่วคนนั้นได้รับ “คนเป็นจะทำบุญไปให้คนตายไม่ได้” อย่างไรก็ตาม ในช่วงปลายของยุคนี้ แต่ละฝ่ายได้ปรับตัวสู่ภาวะปกติ ใครเชื่ออย่างไรก็จะปฏิบัติไปอย่างนั้น ส่วนวิถีชีวิตประจำวันสามารถเป็นเพื่อน ช่วยเหลือเกื้อกูลกันได้ เรื่องราวและเหตุการณ์การถกเถียงโต้แย้งกันบ้างในอดีตกลายเป็นตำนานที่เล่าขานกันฟังทุกฝ่าย

การบริจาคซากาต เป็นอรรถานุอิสลามเรื่องเดียวที่ปฏิรูปได้น้อยกว่าเรื่องอื่นๆ และยังไม่สามารถปรับปรุงความเข้าใจและความร่วมมือได้มากนัก มีชุมชนที่ปฏิบัติตามหลักปฏิบัติในเรื่องนี้ได้เป็นอย่างดีเป็นรูปธรรมไม่มาก แม้ชุมชนที่นิยม “ทำใหม่” ก็ขับเคี่ยวเรื่องนี้ได้ไม่มากนัก ยังไม่สามารถบังคับใช้หลักการปฏิบัติเรื่องนี้ได้ ที่เกิดขึ้นเป็นอยู่เป็นไปตามศรัทธา ที่มีอยู่ในตัวคนผู้นั้น คือ ศรัทธาที่จะบริจาค หรือศรัทธาในผู้รับ จึงปฏิบัติ กล่าวคือยังคงยึดตัวบุคคลมากกว่าหลักการ แม้ในช่วงปลายของยุคเรื่องนี้ก็ยังคงมีความไม่ชัดเจน ชุมชนบางแห่งพูดถึงเรื่องนี้ว่ามีความซับซ้อนที่มุสลิมแบบรับอยู่ คือมุสลิมต้องเสียภาษีให้รัฐ และตามหลักการแล้วต้องจ่ายซากาตด้วย “วันนี้หากจ่ายทั้งสองอย่างจะเป็นภาระหนักเกินไปเป็นการจ่ายที่ซ้ำซ้อน” ในชุมชนหลายแห่งมี

การจัดวงเสวนา(สภาคาแฟ)ถึงเรื่องแนวทางการรวมภาษากับระบบชาวกาดเข้าด้วยกัน ในรูปแบบที่เหมาะสม โดยการศึกษาเรื่องกัลปนาของพุทธศาสนาในสมัยก่อนเป็นแนวคิดในการดำเนินงาน แต่นี้เป็นเพียงความคิดเห็นของชาวบ้านที่มีการศึกษา เท่านั้น ไม่ใช่ชาวบ้านทั่วไป

การประกอบพิธีฮัจญ์ ในช่วงต้นของยุค รัฐเข้ามาส่งเสริมสนับสนุนการเดินทางไปทำพิธีฮัจญ์อย่างจริงจังต่อเนื่อง มีการจัดเครื่องบินสายตรงไปยังซาอุดีอาระเบีย เพื่อรับส่งชาวไทยมุสลิมที่ทำพิธีนี้โดยเฉพาะ ผู้ไปต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง แต่ก็สะดวกสบาย รวดเร็ว มีการทำหนังสือเข้าเมืองได้อย่างรวดเร็ว ต่างจากสมัยก่อนที่เมื่อชาวไทยมุสลิมไปทำพิธีฮัจญ์ ประเทศซาอุดีอาระเบียไม่ตรวจใบเข้าเมือง เข้าออกได้ตามสบาย คนไทยไปแล้วจึงสามารถอยู่เล่าเรียนหนังสือได้นับสิบปี โดยไปอยู่ที่สำนักเรียน มีระบบเลี้ยงดูผู้ศึกษาศาสนาอย่างถูกต้อง เวลาเข้าเรียนยังได้เงินค่าเรียน ซึ่งเงินเหล่านั้นได้จากชาวกาดที่ท้องถิ่นจ่ายให้แก่สำนักเรียนเพื่อไว้ส่งเสริมแก่คนทุกประเภท

การเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ในช่วงปลายของยุคมีพัฒนาการไปหลายประการ เช่น เดิมผู้ที่เดินทางไปประกอบพิธีนี้ส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย ผู้หญิงมีโอกาสน้อยมาก แต่ในช่วงนี้ผู้หญิงก็สามารถเดินทางไปทำพิธีฮัจญ์ได้อย่างสะดวกสบาย มีผู้หญิงเดินทางไปแล้วกลับมาเป็นหะญีในชุมชน

อนึ่ง การเดินทางไปทำพิธีฮัจญ์ยังเป็นโอกาสให้คนอื่นอีกจำนวนมากหางานทำที่นั่น และเรียนหนังสือที่นั่นด้วย หญิงสาวคนหนึ่งเพิ่งเดินทางกลับมาจากซาอุดีอาระเบีย เล่าว่า เมื่อ 10 ปีที่แล้วได้เดินทางไปทำพิธีฮัจญ์ เสร็จแล้วอยู่ทำงานที่นั่นเป็นเวลา 10 ปี ช่วงนี้ที่นั่นเข้มงวดกับการหนีเข้าเมืองมากขึ้น จึงจำเป็นต้องกลับ และได้เล่าเรื่องราวที่นั่นว่า มีชาวไทยมุสลิมจำนวนมากอยู่ที่นี่ ส่วนใหญ่ไปทำฮัจญ์แล้วไม่กลับ อยู่ทำงานในโรงงานต่างๆ โดยผู้ที่อยู่ก่อนแล้วติดต่อประสานงานให้ แต่ต้องจ่ายค่านายหน้าด้วย ชีวิตการเป็นอยู่ที่นั่นไม่ลำบากนัก

โดยสรุปการปฏิบัติตามหลักอรัฏฏะฮ์ในยุคนี้นี้หลายประการก้าวหน้าไปตามหลักที่นักวิชาการอิสลามส่วนใหญ่ยอมรับแล้วว่าต้องปฏิบัติเช่นนั้นๆ มีส่วนน้อยหรือบางประการเท่านั้นที่ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอื่นๆ จึงยังปฏิบัติได้ยาก

3.3.5.4 การปฏิบัติตามหลักอิห์ซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรมหรือคุณธรรม

การปฏิบัติตามหลักอิห์ซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรมหรือคุณธรรม ซึ่งเป็นหลักการที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมที่แสดงออกทั้งทางกาย วาจาและจิตใจนั้นในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(2442-2487) ปฏิบัติไปอย่างเรียบง่าย ผิดหรือถูกย่อมรู้อยู่แก่ใจ และพระเจ้ารู้เห็นอยู่ตลอดเวลา ปฏิบัติหน้าที่มุ่งตรงต่อพระเจ้า ครั้นถึงยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) ปฏิบัติหน้าที่มุ่งตรงต่อพระเจ้า ดัดรายละเอียดขั้นตอนทางสังคมและวัฒนธรรมออกไป ยกระดับการปฏิบัติทุกอย่างที่เกิดขึ้นว่าเป็นไปตามความประสงค์ของอัลเลาะห์ ๗ สร้างสรรค์คุณธรรม จริยธรรมและศีลธรรมที่ถูกต้องขึ้น

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักอิหฺซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรมหรือคุณธรรมในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) ยังคงปฏิบัติมุ่งตรงต่อพระเจ้าอย่างเคร่งครัด มีการศึกษา เผยแพร่และปฏิบัติในเรื่องนี้โดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มมุสลิมท่าใหม่และกลุ่มมุสลิมที่ถือเอาวิถีทางแห่ง “ดะวะ” เป็นเครื่องอยู่ มีการเน้นเรื่องการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอาณาจักรพระเจ้าอย่างจริงจัง

“ดะวะ” เป็นวิธีการปฏิบัติตามหลักอิหฺซานหรือหลักศีลธรรม จริยธรรมหรือคุณธรรม และหลักปฏิบัติอื่นๆ รูปแบบหนึ่งที่เกิดขึ้นในประเทศอินเดียสมัยก่อน โดยมุสลิมกลุ่มหนึ่งมีความพร้อมที่จะจัดการให้ตัวเองเคร่งครัดในข้อปฏิบัติต่างๆ ขณะเดียวกันก็ได้จาริกไปเยี่ยมเยียนคนอื่นๆ ในชุมชนอื่นๆ ไปสนทนาแลกเปลี่ยนประสบการณ์ชีวิต และค้นหาแนวทางการเดินทางสู่จุดหมายสูงสุดของชีวิต ด้วยกัน เรียกการกระทำในลักษณะดังกล่าวนี้ว่า “ดะวะ” และเมื่อกาลเวลาผ่านไป ปฏิบัติการดังกล่าวได้รับการยกย่องว่าเป็นวิถีทางที่ดีที่สามารถนำชีวิตไปสู่เป้าหมายของอิสลามได้อย่างมีประสิทธิภาพ คนกลุ่มหนึ่งได้สืบทอดและเผยแพร่สืบมาถึงประเทศไทย

ดะวะเข้ามาในประเทศไทยนานแล้ว สำหรับในพื้นที่ศึกษา ดะวะเป็นที่นิยมในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา พร้อมๆ กับการปฏิรูปข้อปฏิบัติต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น ทั้งมุสลิมท่าเก่า ท่าใหม่ ต่างก็ใช้กระบวนการดะวะเสริมสร้างคุณค่าความสำคัญของสถาบันศาสนา และสร้างความเชื่อมั่นในวิถีชีวิตของกลุ่ม

กระบวนการดะวะในชุมชน เริ่มจากการรวมกลุ่มผู้สมัครใจที่จะออกจากครอบครัวมาอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ณ ช่วงเวลาใดช่วงเวลานึง ทำกิจกรรมร่วมกัน จาริกไปเยี่ยมเยียนแลกเปลี่ยนทัศนะในชุมชนต่างๆ ร่วมกัน ใช้ชีวิตแบบสมถะ กินง่าย อยู่ง่าย และเกื้อกูลคนอื่นๆ ตามแต่โอกาส กลุ่มดะวะจะเป็นกลุ่มถาวรหรือกลุ่มชั่วคราวก็ได้ มีผู้นำกลุ่มและแบ่งหน้าที่กันตามความสมัครใจ แต่ส่วนใหญ่กลุ่มดะวะจะเป็นกลุ่มผู้ชาย ยังไม่พบผู้หญิงออกดะวะ

ดะวะเป็นเครื่องมือขัดเกลาความไม่ออกจากจิตใจ และเป็นเครื่องมือสร้างสมบารมีหรือคุณความดีของบุคคล มีผู้เปรียบเทียบว่า “การดะวะ” ก็เหมือน “การออกธุดงค์” ของพระสงฆ์ เป็นกิจกรรมประการหนึ่งที่ใช้เพื่อจำกัดหรือชักฟอกตัวเองให้สะอาด

3.3.5.5 การปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป(ได้แก่ การแต่งงาน การเกิด การเลี้ยงดู การตาย การแบ่งมรดก การแสดงความเคารพ การแต่งกาย การบริโภคอาหาร การเผยแพร่อิสลาม และสถาบันศาสนา) ที่พัฒนาการมาในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(2442-2487) เป็นการผสมผสานและประนีประนอมระหว่างหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไปกับวัฒนธรรมพื้นบ้าน ตามบริบทหรือเงื่อนไขของปัจจัยเรื่องอื่นๆ ที่เกิดขึ้น ครั้นถึงยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) เน้นการปฏิบัติที่ทำให้อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม

ธรรมเนียมอิสลามปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน เป็นประเพณีของชุมชน เช่น การแต่งกาย การแบ่งมรดก เป็นต้น

ลักษณะการปฏิบัติตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไปในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) ในเรื่องต่างๆ โดยทั่วไป ซึ่งจะนำมากล่าวโดยสังเขปดังนี้

การแต่งงาน

ลักษณะการแต่งงานที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2516-2542) ในส่วนที่เป็นไปตามประเพณีที่ยอมรับปฏิบัติกันในสังคมนั้น เน้นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของอิสลาม รวมถึงความถูกต้อง ความดีงามและความพึงพอใจของสังคมมุสลิมเป็นหลัก พิธีกรรมในยุคนี้สร้างอัตลักษณ์ที่แตกต่างจากวัฒนธรรมพื้นบ้านได้อย่างชัดเจน โดยการถอดแบบหรือเรียนรู้พิธีกรรมแต่งงานจากวัฒนธรรมอิสลามในชุมชนอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ และยอมรับกันในสังคมว่าเป็นพิธีกรรมที่เป็นสากลในสังคมมุสลิม แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของผู้คนด้วย ถ้าสถานภาพตรงนี้ดี มีความพร้อมสูง พิธีกรรมแต่งงานก็มักจะจัดขึ้นครบถ้วนตอน แต่ถ้าสถานภาพไม่ดี ไม่พร้อมก็จะจัดแค่พอเป็นพิธี

อย่างไรก็ตาม การแต่งงานในลักษณะอื่นๆ ที่เคยเป็นมาในยุคก่อนๆ ก็ยังคงปรากฏอยู่ในชุมชนที่อยู่ห่างไกลการคมนาคม หรือการแต่งงานกับคนในศาสนาอื่นๆ ก็ยังปรากฏอยู่ และยังถือคติเดิมคือ คู่แต่งงานที่นับถือศาสนาอื่นๆ เมื่อประสงค์จะแต่งงานกันจะต้องเข้ารับศาสนาอิสลาม กรณีหญิงและชายตกลงปลงใจอยู่กินกันตามลำพังก่อนแต่งงานยังคงมีอยู่ตามปกติเช่นสังคมอื่นๆ และจะได้รับการปฏิบัติให้ถูกต้องภายหลัง

ส่วนปัญหาเรื่องการหย่าร้าง มีแนวโน้มสูงขึ้น ขณะเดียวกันการมีปากเสียงและการทะเลาะเบาะแว้งของคู่แต่งงานและปัญหาผู้สาวมีปรากฏเป็นธรรมดาเช่นเดียวกับในสมัยก่อน แต่เนื่องจากปัจจุบันชุมชนมีประชากรมากขึ้น จึงดูเหมือนว่าหรือชาวบ้านรู้สึกว่าเรื่องเหล่านี้มีมากขึ้น หรือเกิดขึ้นบ่อยเหมือนกับว่าสังคมปัจจุบันมีปัญหาเหล่านี้มาก

การเกิด

ลักษณะการเกิดที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา (2516-2542) เปลี่ยนแปลงจากยุคก่อนในหลายประการ คือ (1) ในเรื่องสุขภาพของแม่และเด็กได้อาศัยพัฒนาการทางการแพทย์และการสาธารณสุขสมัยใหม่เข้ามาใช้แทนที่การแพทย์พื้นบ้าน ลดปัญหาเกี่ยวกับสุขภาพของแม่และเด็กได้มาก ในยุคนี้นอกจากมีสถานอนามัยซึ่งเปลี่ยนมาจากสุขศาลาแล้ว ยังมีคลินิกและโรงพยาบาลเอกชนเกิดขึ้นแล้ว ทำให้มีทางเลือกในการรักษาพยาบาลแม่และเด็กได้หลายทาง อย่างไรก็ตามในชุมชนที่อยู่ห่างไกลการคมนาคม หมอตำแยจึงยังคงเป็นที่พึ่งของแม่และเด็กเหมือนอดีต นมแม่และสมุนไพรรวมถึงคาถาอาคม ยังคงเป็นปัจจัยและเงื่อนไขสำคัญในการดำรงอยู่ของเด็ก การละหมาดขอพรจากพระเจ้าคือสิ่งสูงสุดที่เป็นที่พึ่ง (2)

เรื่องกระบวนการและวิธีการเกิดในยุคนี้เน้นให้การปฏิบัติเป็นไปตามหลักอิสลามในการดำเนินชีวิต โดยทั่วไปอย่างเคร่งครัดขึ้น ตลอดจนความเชื่อประเพณีและพิธีกรรมที่เป็นมาแต่สมัยก่อนๆ และคนในชุมชนในยุคนี้มีค่านิยมในการคลอคลุกกับแผนปัจจุบันมากขึ้น นอกจากนี้ การคลอคลุกกับแผนปัจจุบันสามารถปฏิบัติตามหลักการอิสลามในเรื่องของการทำความสะอาดร่างกายและการขลิบอวัยวะเพศได้ด้วย

การเลี้ยงดู

การเลี้ยงดูเด็กในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) มีพัฒนาการไปหลายประการ เป็นต้นว่า ช่วงเวลาการเลี้ยงดูเด็กของครอบครัวในชุมชนเมืองมักสั้นลง เมื่อเด็กอายุครบสาม-สี่ปีนิยมส่งไปเรียนชั้นอนุบาล ทั้งนี้เพื่อเปิดโอกาสให้พ่อแม่ได้ไปทำงานด้วย และเพื่อปลูกฝังเด็กให้มีชุดประสบการณ์ที่เป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้ในอนาคตด้วย ส่วนครอบครัวในชนบทห่างไกล การคมนาคมไม่สะดวก ยังคงเลี้ยงดูเด็กๆ ตามลักษณะเดิม

การให้การศึกษาเล่าเรียนแก่เด็กๆ ในยุคนี้เน้นการเรียนในระบบการศึกษาของโรงเรียนตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ โดยเด็กๆ จะไปเรียนหนังสือในโรงเรียนประถม ศึกษาในชุมชน ครั้นจบแล้ว ส่วนหนึ่งจะไปเรียนต่อในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา แต่ส่วนหนึ่งจะไปเรียนต่อในโรงเรียนมัธยมหลายสามัญในโรงเรียนขยายโอกาส หรือไม่ก็ไปเรียนในโรงเรียนมัธยมประจำตำบล ประจำอำเภอ ประจำจังหวัด หรือโรงเรียนเอกชนในพื้นที่

อย่างไรก็ตามเด็กๆ ส่วนใหญ่เมื่อจบประถมศึกษาแล้วนิยมเรียนต่อในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา เพราะสามารถเกื้อกูลต่อการปฏิบัติศาสนกิจได้ดี เรียนรู้ทั้งสายสามัญและสายศาสนา โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาสามารถเรียนได้ทั้งหญิงชาย เป็นสถาบันที่คอยขัดเกลา สั่งสอน ปลูกฝัง สร้างเสริมสติปัญญาแก่เด็กๆ และเยาวชน ได้อย่างเป็นระบบ เมื่อจบการศึกษา ระดับ ม.3 แล้วสามารถเรียนต่อในระดับ ม.ปลายได้ด้วย และเมื่อจบ ม.ปลายแล้วก็สามารถเข้าเรียนในระดับอุดมศึกษาได้ ลูกหลานคนในชุมชนในท้องถิ่นหลายคนสามารถเรียนในมหาวิทยาลัยต่างๆ ได้ทั้งในและต่างประเทศ

ส่วนเด็กๆ และเยาวชนที่ไม่ประสงค์จะเรียนในระบบดังกล่าวข้างต้นนี้สามารถเรียนในโรงเรียนปอเนาะที่มีอยู่บ้างในยุคนี้ได้ และสามารถเรียนกับนอกระบบกับกรมการศึกษา นอกโรงเรียนได้ โดยกรมการศึกษานอกโรงเรียนร่วมมือกับปอเนาะจัดสอนและสอบตามหลักสูตรที่กำหนดไว้ได้ ซึ่งมีทั้งสายอาชีพ สายสามัญ นอกจากนี้ถ้าเด็กๆ และเยาวชนไม่ประสงค์จะเรียนต่อในระบบใดๆ ก็อยู่อยู่กับครอบครัว ชุมชน เครือญาติ คนเหล่านี้จะช่วยขัดเกลา สร้างเสริมประสบการณ์ให้ได้

ในยุคนี้การเลี้ยงดูเด็กๆ จึงมีทางเลือกมากมาย แต่ละทางเลือกสามารถนำเด็กๆ ไปสู่เป้าหมายที่สังคมต้องการได้

การตาย

การตายในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎรสอนศาสนา(2517-2542) เน้นให้มีการปฏิบัติต่อผู้ตายตามหลักการที่ได้ปฏิรูปแล้ว ไม่มีการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ตายแล้วเพราะถือว่า “ความดีและความชั่วใครทำคนนั้นได้รับ คนอื่นจะทำให้คนอื่นไม่ได้” มุสลิมต้องหมั่นทำความดีด้วยตนเองอย่างสม่ำเสมอ จะรอให้คนอื่นอุทิศให้ตอนตายแล้วไม่ได้” (อุ้น หมั่นทวี :บทสัมภาษณ์ 2543) อย่างไรก็ตาม คนในชุมชนต่างๆ ไม่ได้ปฏิบัติตามหลักการนี้ทั้งหมด แม้ปัจจุบันก็ยังมียกส่วนหนึ่งที่ถือปฏิบัติตามประเพณีที่เป็นมาแต่เดิม

การแบ่งมรดก

ในยุคการศึกษาในโรงเรียนราษฎรสอนศาสนา(2517-2542) ข้อปฏิบัติในการแบ่งมรดกของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาเป็นไป 3 ลักษณะ คือ (1) แบ่งตามหลักการแบ่งมรดกที่กำหนดไว้ในหลักอิสลามในการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป ซึ่งมีผู้อาวุโสในหมู่บ้านทำหน้าที่เป็นดาโต๊ะยุติธรรมตามแบบแผนที่ถือปฏิบัติมาแต่โบราณ ซึ่งการแบ่งมรดกในลักษณะนี้มีปรากฏไม่มากนัก เนื่องจากในพื้นที่ศึกษาไม่มีดาโต๊ะยุติธรรมประจำจังหวัด กรณีนี้จึงไม่เป็นที่คุ้นเคยของชุมชนมากนัก นานๆ จึงจะมีกรณีอย่างนี้ขึ้น ส่วนใหญ่จะแบ่งมรดกตามวิธีการแบบพื้นบ้าน (2) การแบ่งมรดกตามวิธีการแบบพื้นบ้าน คือมรดกจะตกเป็นของครอบครัว หรือญาติตามลำดับศักดิ์ เช่น เมื่อพ่อแม่เสียชีวิตลง มรดกจะตกเป็นของลูก ตามหลักการที่พ่อแม่กำหนดไว้ให้(พินัยกรรมโดยวาจา)เมื่อยังมีชีวิตอยู่ บางครอบครัวพ่อแม่แบ่งมรดกให้ลูกๆ ทุกคนแล้ว แต่จะเหลือมรดกที่เป็น “ส่วนผี” หรือส่วนที่พ่อแม่เก็บไว้เอง เพื่อทำกินก่อนจะตาย มรดกส่วนนี้มักจะเป็นที่ไร่นาหรือสวนแปลงหนึ่งและที่ตั้งบ้านเรือน ตามประเพณีถือว่ามรดกส่วนนี้จะได้แก่ผู้ที่เลี้ยงดูพ่อแม่จนวันตาย ไม่มีปัญหาใดๆ ในหมู่ญาติพี่น้อง หลังจากพ่อแม่ตายแล้วจึงโอนกรรมสิทธิ์เป็นของผู้ที่ได้รับมรดกนั้นๆ (3) การแบ่งมรดกตามหลักกฎหมายบ้านเมือง ซึ่งกรณีนี้แบ่งไปตามข้อกำหนดของกฎหมาย สอบสวนตัดสินไปตามพยานหลักฐาน แต่กรณีนี้จะมีไม่มากนัก ส่วนใหญ่จะมีการตกลงกันตามวิถีทางในข้อที่ 2 จากนั้นจึงใช้กระบวนการทางกฎหมายในข้อที่ 3 รองรับเพื่อให้ถูกต้องตามหลักกฎหมายเท่านั้น

การแสดงความเคารพ

ในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎรสอนศาสนา(2517-2542)ข้อปฏิบัติในการแสดงความเคารพของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา เช่น การแสดงความเคารพในบางโอกาส บางบุคคล บางสถานที่ มีการเคร่งครัดในการปฏิบัติเนื่องจากยุคที่แล้ว และมีการปลูกฝังข้อปฏิบัติเหล่านี้ผ่านสถาบันการศึกษา สถาบันศาสนาและสถาบันชุมชนทั้งการให้ความรู้ในข้อปฏิบัติและการฝึกฝนตามข้อปฏิบัติ รวมถึงการสร้างค่านิยม ความเชื่อมั่นและการสร้างคุณค่าความสำคัญถึงการแสดงออกในสิ่งเหล่านั้นในสังคมมุสลิมว่าเป็นสิ่งที่ต้องทำ สมควรทำ การปฏิบัติในลักษณะดังกล่าวได้แพร่หลายสู่ชุมชนไป เป็นแบบแผนของสังคมมุสลิม ที่สังคมอื่นๆ ขอมรับ และคาด

หวังว่าจะเป็นอย่างนั้นๆ ในยุคนี้ใครก็ตามที่ไม่แสดงความเคารพในลักษณะดังกล่าวนี้สังคมอื่นจะตั้งคำถามและมองว่าเป็นผู้ไม่เคร่งครัดในศาสนา หรือเป็นผู้แปลกแยกจากสังคมมุสลิม

การแต่งกาย

การแต่งกายในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎรสอนศาสนา(2517-2542) ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา มีความเป็นแบบแผนที่ชัดเจนแน่นอนจนเป็นที่รับรู้ของสังคมอื่นๆ ว่า มุสลิมต้องแต่งกายแบบนั้นๆ ในโอกาสนั้นๆ ทั้งนี้เป็นผลมาจากความพยายามขัดเกลาและปลูกฝังพฤติกรรมให้กับสังคม และส่วนหนึ่งเนื่องจากบริบททางสังคมที่เกี่ยวกับการแต่งกายไม่เรียบร้อย หรือแต่งกายล่อแหลมยั่ววนของผู้หญิงมักจะเป็นเหตุให้เกิดปัญหาสังคม ปัญหาอาชญากรรมขึ้นบ่อยๆ นอกจากนี้ ต้นแบบการแต่งกายที่ถูกต้องของชาวมุสลิมที่แพร่หลายเข้ามาในชุมชนเป็นภาพที่คนในพื้นที่คาดหวังและอยากเห็นมุสลิมในพื้นที่มีความเป็นอย่างนั้นด้วย สิ่งต่างๆ เหล่านี้กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการผลักดันให้เกิดการเรียกร้องสิทธิต่อรัฐในการแต่งกายตามบทบัญญัติทางศาสนาแก่เด็กนักเรียนในโรงเรียนประมาณปี พ.ศ.2529 และต่อเนื่องมาจนกระทั่งได้รับการพิจารณาอนุญาต ผลจากการได้สิทธิดังกล่าวทำให้เกิดการปฏิรูปการแต่งกายขึ้นในหมู่ชาวไทยมุสลิมทั่วประเทศ และพื้นที่โดยรอบทะเลสาบสงขลาที่ปรับเปลี่ยนไปด้วย รวมทั้งเกาะหมาก เกาะนาคาด้วย

ปัจจุบันโรงเรียน สถานะที่ราชการ และสถานบริการทางราชการ ยอมรับให้ชาวไทยมุสลิมแต่งกายตามหลักศาสนาไปปฏิบัติงานได้ ชาวไทยมุสลิมแต่ละคนจะมีชุดแต่งกายที่แยกไว้เพื่อศานากิจโดยเฉพาะ เช่น ชุดแต่งกายทำละหมาดเฉพาะ เมื่อใช้แล้วก็เก็บไว้ ไม่ใช่ใช้เพื่อการใช้งานส่วนการแต่งกายเพื่อทำงานในไร่นาโดยทั่วไป ในชีวิตประจำวัน ผู้ชายแต่งตามแบบพื้นบ้านโดยทั่วไปไม่แตกต่างจากคนไทยอื่นๆ เว้นแต่บางคนโกนผมหรือตัดผมสั้น สวมหมวกและหรือใช้ผ้าโพกศีรษะด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนที่ได้ผ่านการไปทำฮัจย์มาแล้ว หรือคนที่ป็นผู้นำทางศาสนา ผู้นำชุมชน ผู้นำทางการศึกษา จะมีความเคร่งครัดเรื่องการแต่งกายมาก เพราะการแต่งกายบ่งบอกถึงประสบการณ์ด้วย สำหรับผู้หญิงในชีวิตประจำวัน เมื่อออกไปจากบ้านเรือนนิยมใช้ผ้าคลุมหน้า เปิดหน้าเฉพาะที่บ้านเท่านั้น

การบริโภคอาหาร

การบริโภคอาหารในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎรสอนศาสนา(2517-2542)ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา ในช่วงต้นยุคนี้ เรื่องอาหารการกิน ยังเป็นความต่อเนื่องจากช่วงที่แล้ว มีความพยายามหลายครั้งหลายสถานที่ที่จะเรียกร้องให้ในสถานที่ราชการต่างๆ ที่มีคนไทยมุสลิมเข้าไปอยู่ด้วย เช่น ในโรงเรียน ต้องให้มีร้านขายอาหารมุสลิม ซึ่งการเรียกร้องดังกล่าวนี้นำไปสู่การปฏิบัติในโรงเรียนหลายแห่ง ถือเป็นกฎของโรงเรียนว่าต้องมีร้านขายอาหารมุสลิม และในบางโรงเรียนมีการเรียกร้องให้ขายเฉพาะอาหารมุสลิมอย่างเดียว ไม่ต้องการร้านอาหารชาวไทยอื่นๆ โดยอ้างว่าเด็กส่วนใหญ่เป็นชาวไทยมุสลิม

พัฒนาการในเรื่องอาหารการกินที่สำคัญในช่วงนี้คือการหนึ่งซึ่งเป็นความกังวลใจของชุมชน คือ ปัญหาเสพติด รวมไปถึงอบายมุขชนิดอื่นๆ เช่น เหล้าเบียร์ การเที่ยวกลางคืน การเที่ยวผับเที่ยวบาร์ โดยกลุ่มที่มีปัญหามากได้แก่กลุ่มวัยรุ่น และกลายเป็นปัญหาของทุกชุมชนทั่วไปทั้งไทยพุทธและไทยมุสลิม เช่น ในเขตเทศบาลตำบลปากพะยูน ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีคนไทยมุสลิมอยู่มาก แต่กลับมีร้านอาหารประเภทผับ บาร์ จำนวนหลายร้าน และเป็นที่รู้กันทั่วไปว่าลูกค้าส่วนหนึ่งของร้านเหล่านั้นคือวัยรุ่นชาวไทยมุสลิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วงที่ภาวะการทำงานกักกันได้ผลดี ร้านเหล่านั้นเปิดได้รุ่ง เมื่อหมดเวลาที่ทางราชการอนุญาตจึงปิดหน้าร้าน ให้ลูกค้าเข้าออกทางหลังร้านจนรุ่งสาง

แม้ในชุมชนเองก็มีการลักเล่ห์ขโมยน้อยมากขึ้น พ่อแม่บางคนจนปัญญา หาทางออกไม่ได้ เลยแจ้งความตำรวจให้มาจับไปอยู่โรงพัก ตำรวจมาจับไม่มียาเสพติดอยู่ในมือจับไม่ได้ พ่อแม่ต้องหาทางฝากขังลูก กักกันลูกให้อยู่ในโรงพักสถานีดำรวจ

พ่อแม่บางคนมีลูกชายคนเดียว รักมาก และตามใจมาก ในที่สุดติดยาเสพติด เดินเข้าออกคุกก็ครั้งๆ ก็ไม่หาย ในที่สุดก็ลงแดงตาย

การบริโภคที่ไม่ถูกหลักศาสนาในชุมชนมุสลิมปัจจุบันดังกล่าวมานี้มีความรุนแรงมากขึ้น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนปากพะยูน ชุมชนชะรัด มีสภาพไม่แตกต่างกัน ชาวบ้านในเวทีสนทนาหลายแห่งสรุปบทเรียนตรงกันว่า “เมื่อก่อนคนรู้หนังสือน้อย แต่คนปฏิบัติมาก ปัจจุบันคนรู้มาก แต่ปฏิบัติน้อย”(เวทีบ้านโตะ:2543) “คนเมื่อก่อนแม้จะกินไม่ถูกต้อง เพราะไม่รู้หลักการทางศาสนา แต่คนปัจจุบันกินไม่ถูกต้อง เพราะอยากจะกิน ไม่ใช่เพราะไม่รู้” (เวทีวัดกระ:2543)

อย่างไรก็ตาม จากยุคสมัยการศึกษาในครอบครัวจนถึงยุคปัจจุบัน องค์ความรู้ในเรื่องการบริโภคอาหารของชุมชนมุสลิมในพื้นที่ศึกษาได้พัฒนามาสู่ความถูกต้องตามหลักการทางศาสนาตามอัลกุรอานอย่างชัดเจน แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นคือการปฏิบัติตามหลักการดังกล่าวยังไม่ถูกต้อง เป็นเพราะสาเหตุอื่นๆ ซึ่งเป็นธรรมชาติของสังคมที่จะต้องปรับแก้ไขต่อไป ยุคนี้ไม่มีปัญหาความรู้ให้แก้ไขเหมือนเมื่อ 80-90 ปีที่แล้ว แต่วันนี้มีปัญหารู้แล้วไม่ปฏิบัติตามมาแทนที่

3.3.5.6 การเผยแพร่และการศึกษาอิสลาม

การเผยแพร่และการศึกษาอิสลามในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาพัฒนาการต่อเนื่องจากยุคก่อน กล่าวคืออิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้แสดงบทบาทการเผยแพร่และการศึกษาอิสลามในฐานะ (1) เป็นชุมชนเป้าหมายในการเผยแพร่และให้การศึกษาศาสนาอิสลามศึกษา และ (2) ชุมชนที่เป็นผู้เผยแพร่และให้การศึกษาศาสนาแก่ชุมชนอื่นๆ เป็นบทบาทที่ชุมชนแสดงผ่านสถาบันการศึกษา คือโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาของชุมชนในพื้นที่

(1) โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาในชุมชนได้แสดงบทบาทการเป็นชุมชนเป้าหมายในการเผยแพร่และในการให้การศึกษาศาสนาอิสลามในลักษณะการเป็นสถาบันให้การศึกษาก่อ

เด็กๆ และเยาวชน รวมทั้งประชาชนในชุมชน ผ่านระบบการศึกษา การฝึกอบรม และการบริการสังคม และเป็นองค์กรกลางให้ผู้ประสงค์จะส่งเสริมหรือหนุนเสริมการศึกษาและเผยแพร่อิสลามสู่ชุมชนสามารถดำเนินการได้อย่างตามความต้องการ เช่น ผู้รู้จากชุมชนอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ มาเป็นครูสอนศาสนา มาเป็นวิทยากรพิเศษ มาบรรยายพิเศษให้ประชาชนฟัง เป็นต้น โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาจึงเป็นองค์กรกลางให้คนในชุมชน ต่างชุมชน หรือผู้ประสงค์จะช่วยเหลือชุมชนได้ใช้เป็นสถานที่แสดงกิจกรรมต่างๆ ในการเผยแพร่และให้การศึกษาอิสลามและชุมชนที่สำคัญยิ่ง

(2) บทบาทการเป็นผู้เผยแพร่และเป็นผู้ให้การศึกษาแก่ชุมชนอื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา ซึ่งเป็นบทบาทหนึ่งที่โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาได้แสดงในฐานะเป็นศูนย์กลางของอิสลามและชุมชน คือโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาเป็นที่เรียน ที่อยู่ ที่ศึกษาของเยาวชนจากพื้นที่ต่างๆ นอกพื้นที่ศึกษาได้เดินทางมาศึกษาอิสลาม และเป็นองค์กรที่สร้างสรรค์ผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญด้านอิสลามให้ชุมชนต่างๆ ได้ใช้ประโยชน์ โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาหลายแห่งเป็นโรงเรียนแม่ข่ายให้กับโรงเรียนในสถานที่อื่นๆ นอกพื้นที่ศึกษา หรือเป็นผู้หนุนเสริมให้เกิดโรงเรียนเรียนราษฎร์สอนศาสนาขึ้นในพื้นที่อื่นๆ เป็นต้น

ศาสนบุคคลหรือผู้เชี่ยวชาญทางศาสนา ในกระบวนการเผยแพร่และให้การศึกษาอิสลามของโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนานั้น เป็นกระบวนการสร้างสรรค์ผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญด้านอิสลามศึกษาให้แก่สังคมด้วย ผ่านกิจกรรมต่างๆ เช่น การส่งเสริมให้ผู้สนใจได้มีโอกาสเดินทางไปศึกษาเล่าเรียนในชั้นที่สูงขึ้นในสถานที่อื่นๆ การส่งเสริมให้ผู้สนใจได้ร่วมศึกษา ดูงาน ฝึกฝน ร่วมปฏิบัติงานในกิจกรรมต่างๆ ของโรงเรียน จนเป็นผู้มีความสามารถในเรื่องนั้นๆ

ศาสนธรรม เป็นบุคคลสมัยที่มีการนำเอาเรื่องราวข้อเท็จจริงต่างๆ ในคัมภีร์อัลกุรอาน มาศึกษาเรียนรู้อย่างมีเหตุผล สะสางสิ่งที่ไม่ถูกต้องให้ลดน้อยถอยลง นำสิ่งที่ถูกต้องมาเผยแพร่ และเน้นสิ่งที่มาจากคัมภีร์และหนังสือหลักฐานต่างๆ ที่น่าเชื่อถือ ซึ่งประสานกับการทำงานของผู้รู้ทางศาสนา คือ ศาสนบุคคล ที่เป็นผู้คอยศึกษาวิจัยตรวจสอบข้อสงสัยต่างๆ อย่างเชื่อถือได้

กิจกรรมที่หายไป สิ่งหนึ่งที่หายไปในช่วงนี้คือเมื่อโรงเรียนปอเนาะเปลี่ยนมาเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาแล้ว โรงเรียนเหล่านั้นได้หยุดรับคนแก่หรือผู้ใหญ่ที่สนใจปฏิบัติธรรม ซึ่งแต่เดิมคนเหล่านี้จะมาอยู่ปฏิบัติธรรมในปอเนาะเป็นจำนวนมาก โดยนำอาหารมาเอง มาสร้างบ้านอยู่ในที่ดินของปอเนาะ ลูกหลานมาส่งข้าวปลาอาหารให้ คนเหล่านั้นมีอิสระในการใช้ชีวิต เช่น สามารถปลูกพืชผักกินและขายประทังชีพได้ และจะอยู่ไปจนกว่าใกล้ๆ จะถึงวันสุดท้าย ช่วยเหลือตัวเองไม่ได้ ลูกหลานจึงมารับกลับ บางคนก็เสียชีวิตตายที่ปอเนาะ เมื่อมาปรับเปลี่ยนอย่างนี้ คนแก่ก็ต้องกลับไปอยู่กับลูกหลานที่บ้าน ในพื้นที่ศึกษาเหลือปอเนาะแบบเดิม 2 แห่งเท่านั้นที่เหลือให้คนแก่อยู่ได้ คือ ที่ปอเนาะม่วงทวน ปอเนาะชะร็ด และมีการสร้างขึ้นใหม่ 1 แห่ง คือที่ชุมชนวัดกระ เพ็งสร้างขึ้น 3 ปีมานี้

3.3.5.7 สถาบันอิสลามในชุมชนหรือองค์กรอิสลามในชุมชน

สถาบันอิสลามในพื้นที่ศึกษาได้แก่ มัสยิด บาลาย กุโบ บ้านเรือน ป่อเนาะและโรงเรียน ซึ่งหน่วยเหล่านี้มีความเป็นสถาบันอยู่ในตัวเพราะ มีการบริหารจัดการ มีโครงสร้างในการบริหาร มีกฎเกณฑ์หรือกติกาหรือระเบียบการต่างๆ และมีบุคคลหรือสมาชิกประจำในแต่ละสถาบัน

1) ลักษณะพัฒนาการโดยรวมของสถาบันเหล่านี้ในยุคนี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจากยุคที่ผ่านมา คือ (1) พัฒนาการจากความเป็นส่วนบุคคลสู่ความเป็นสังคม เช่น การละเล็กละเอยีร์พิธีกรรมที่บุคคลเชื่อถือมาแต่เดิม มาปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของสังคม สร้างสำนึกให้คนเห็นประโยชน์ส่วนสังคมมากกว่าส่วนบุคคล เช่น ต้องเห็นประโยชน์แก่ศาสนามากกว่าเห็นประโยชน์ส่วนตัว เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ต่อเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงจากปัจเจกชนมาเป็นเรื่องของสาธารณะในยุคสมัยที่ผ่านมา (2) พัฒนาจากความเป็นระบบมาสู่ความเป็นระบบที่เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย ซึ่งเป็นพัฒนาการที่ต่อยอดจากการสร้างกฎเกณฑ์กติกาเกี่ยวกับสถาบันต่างๆ ขึ้นไว้ในยุคที่ผ่านมา แล้วเชื่อมร้อยสิ่งต่างๆ เหล่านั้นให้เป็นระบบ เช่น เช่นการกำหนดภาระหน้าที่ความรับผิดชอบสถาบันในชุมชนตามลำดับชั้น เริ่มจาก สถาบันครอบครัวต้องรับผิดชอบดูแลสมาชิกของครอบครัวอย่างใกล้ชิด ส่วนมัสยิดซึ่งเป็นสถาบันหนึ่งที่ต้องรับผิดชอบชุมชนโต๊ะอิหม่าม คอ เด็บ บิลาน ที่เป็นผู้บริหาร มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบสมาชิกในชุมชนผ่านหัวหน้าครอบครัวเหล่านั้น คอยตักเตือน อบรม แนะนำเรื่องต่างๆ โรงเรียนก็เช่นเดียวกัน ในยุคนี้ได้พัฒนาเชื่อมต่อความรับผิดชอบเหล่านี้ให้เป็นระบบขึ้นในชุมชน (3) พัฒนาการเปลี่ยนแปลงจากรากฐานภูมิปัญญาและเทคโนโลยีพื้นบ้านไปเป็นภูมิปัญญาจากอัลกุรอานและเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น ความคิด ความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม แบบแผนพฤติกรรม และลักษณะทางกายภาพต่างๆ เปลี่ยนแปลงจากเดิมให้เป็นไปตามแบบแผนของอารยธรรมอิสลามอย่างชัดเจน มัสยิดที่สร้างขึ้นใหม่จะมีโดมและดาวเดือนเหนือหลังคา เป็นต้น (4) พัฒนาการจากระบบความสัมพันธ์แบบพื้นบ้านสู่ระบบความสัมพันธ์แบบสากล เช่น การสร้างสำนึกในความเป็นพี่น้องในหมู่มุสลิมด้วยกัน การให้ความสำคัญกับความเป็นมุสลิมเหนือกว่าความสำคัญด้านเครือญาติหากเครือญาตินั้นต่างศาสนา การใช้ชีวิตแบบมีกำหนดการ คือจะทำอะไร จะนัดหมายกับใคร ต้องกำหนดวันเวลาและสถานที่นัดหมายให้แน่นอน โดยใช้ระบบวันที่แบบสากล จนคนในชุมชนปัจจุบันนับวันขึ้นแรมไม่เป็นแล้ว

2) ลักษณะสถาบันอิสลามในชุมชนในพื้นที่ศึกษา เป็นต้นว่า มัสยิด บาลาย กุโบ ครอบครัว ชุมชน และป่อเนาะ ทั้งในเรื่องการบริหารจัดการ และกฎเกณฑ์กติกาหรือระเบียบการต่างๆ และบุคลากร ได้พัฒนาการเป็น 2 ลักษณะ คือ (1) ในพื้นที่ห่างไกล การคมนาคมไม่สะดวก ส่วนหนึ่งยังคงดำรงอยู่และดำเนินการไปตามภูมิปัญญาและเทคโนโลยีพื้นบ้านที่เป็นมา

3.4

บทสรุปลักษณะพัฒนาการ ของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลา ในรอบร้อยปีที่ผ่านมา (พ.ศ.2442-2542)

จากการศึกษา“ลักษณะพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในบริบททะเลสาบสงขลา ในรอบร้อยปีที่ผ่านมา(2442-2542)ในบทนี้ สรุปได้ว่า.....

1. ยุคสมัยและปัจจัยสำคัญของพัฒนาการ

อิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาปรากฏตัวมาแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัยและได้วิวัฒนาการต่อเนื่องมาจนถึงช่วงเวลาร้อยปีที่ผ่านมา(พ.ศ.2442-2542)

ลักษณะพัฒนาการในรอบร้อยปีที่ผ่านมา...การศึกษาอิสลามของชุมชนเป็นปัจจัยและเงื่อนไขสำคัญยิ่งที่ก่อให้เกิดกลไกและพลังขับเคลื่อนลักษณะพัฒนาการด้านต่างๆ ของชุมชน และสามารถนำการศึกษาอิสลามของชุมชนมาให้เป็นเกณฑ์แบ่งช่วงเวลาของอิสลามและชุมชนในรอบร้อยปีที่ผ่านมาได้เป็น 3 ยุค คือ...

- 1.1 ยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(พ.ศ.2442-2487)
- 1.2 ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ(พ.ศ.2488-2516)
- 1.3 ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(พ.ศ.2517-2542)

โดยมีลักษณะของอิสลามและชุมชนที่เกิดขึ้นเป็นอยู่ก่อนร้อยปีที่ผ่านมา(ก่อน พ.ศ.2442)เป็นต้นทุนหรือรากฐานของพัฒนาการ

2. รูปแบบ ลักษณะและเงื่อนไขของพัฒนาการ

ในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว ลักษณะพัฒนาการของอิสลามและชุมชนยังคงเป็นแบบ“วิวัฒนาการ”เหมือนเมื่อก่อนร้อยปีที่ผ่านมา มีวัฒนธรรมพื้นบ้าน วัฒนธรรมจากศาสนาต่างๆ เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งภายในและภายนอกชุมชน เป็นปัจจัยและเงื่อนไขให้อิสลามและชุมชนวิวัฒนาการไป ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ บารมีส่วนบุคคล และบทบาทความสำคัญของครอบครัว โดยมีความเป็นอิสลามเป็นแกนประสานให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคงแก่ชุมชน

ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ ลักษณะพัฒนาการของอิสลามและชุมชนเป็นแบบ “กึ่งการปฏิวัติกึ่งการพัฒนา”คือ อำนาจอริรัฐ ภูมิปัญญาและเทคโนโลยีสมัยใหม่ได้เข้ามาเป็นปัจจัยและเงื่อนไขในการเปลี่ยนแปลงอิสลามและชุมชนมากขึ้น ขณะที่เงื่อนไขของปัจจัยที่มีมาในยุคก่อนได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย เช่น ทรัพยากรธรรมชาติลดความอุดมสมบูรณ์ลง ประชากร

มากขึ้น ระบบอุปถัมภ์ บารมีส่วนบุคคลและครอบครัวอ่อนกำลังลง ส่งผลให้ชุมชนมุสลิมต้องเน้นการใช้หลักการอิสลามเพื่อการดำเนินชีวิตมาสร้างความเข้มแข็งให้กับสังคมมากขึ้น มีการยกระดับการศึกษาอิสลามจากครอบครัวขึ้นเป็นโรงเรียนปอเนาะ เริ่มให้ความสำคัญกับสังคมมากกว่าบุคคล

ยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราชูร์สอนศาสนา ลักษณะพัฒนาการของอิสลามและชุมชนเป็นแบบ“การพัฒนา” คือ มีแผนพัฒนา มีทิศทาง หรือเป้าหมายที่ชัดเจนในการเปลี่ยนแปลง โดยใช้อำนาจรัฐส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค ส่วนท้องถิ่นและอำนาจของชุมชน ผ่านระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย เป็นปัจจัยและเงื่อนไขในบริบทของภูมิปัญญาและเทคโนโลยีสมัยใหม่ มาสร้างอัตลักษณ์และสถาบันการศึกษาของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาให้มีความเข้มแข็งมั่นคง และสามารถเชื่อมประสานเครือข่ายกับมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ ทั้งภายในและนอกประเทศได้

3. ทิศทางและเป้าหมายของพัฒนาการ

ทิศทางและเป้าหมายของพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา โดยสรุปจากลักษณะต่างๆ ที่เกิดขึ้นดังกล่าวไว้ข้างต้น(บทที่ 3) นี้ สามารถสรุปได้ดังนี้

3.1 พัฒนาการไปสู่ความเป็นสากลตามหลักการของอิสลาม

ปัจจัยและเงื่อนไขต่างๆ ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาพัฒนาการไปสู่ความเป็นสากลตามหลักการของศาสนาอิสลาม กล่าวคือ ในรอบร้อยปีที่ผ่านมาอิสลามและชุมชนได้พัฒนาอัตลักษณ์ที่ต่อเนื่องมาจากยุคสมัยก่อนหน้านี้ ให้ก้าวไปสู่ความเป็นสากล สอดคล้องกับหลักการต่างๆ ในคัมภีร์อัลกุรอานมากขึ้น ซึ่งเป็นผลมาจากการได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้บทเรียนเรื่องต่างๆ กับสังคมมุสลิมบริเวณอื่นๆ มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับชาวไทยมุสลิมบริเวณจังหวัดชายแดนภาคใต้ กรุงเทพมหานคร ประเทศมาเลเซีย ประเทศอินเดียและประเทศในตะวันออกกลาง

ตัวอย่างทิศทางและเป้าหมายของพัฒนาการที่นำไปสู่ความเป็นสากล เช่น หลักปฏิบัติ เป็นต้นว่า การแต่งกาย การทำละหมาด พัฒนาการมาจากความหลากหลายที่ไม่ถูกต้อง มาสู่ความเป็นหนึ่งเดียวและถูกต้องตรงตามแบบแผนมุสลิมสากล ทำให้ภาพอัตลักษณ์วัฒนธรรมอิสลามปรากฏชัดเจน แม้แต่คำที่ใช้เรียกสิ่งต่างๆ ก็ได้ปรับเปลี่ยนให้เป็นสากลตรงกับที่ใช้อยู่ในพื้นที่อื่นๆ เช่น คำว่า สุเหร่า ซึ่งนิยมใช้เรียกสถานที่ประกอบพิธีละหมาดในวันสุกฺร์มาแต่เดิม มาเรียก “มัสยิด” ในปัจจุบัน หรือคำว่า “มะหัย” เป็นคำที่ใช้เรียกพิธีทำละหมาดตามแบบพื้นบ้านเดิม มาใช้คำว่า “ละหมาด” แทน เป็นต้น

3.2 พัฒนาการไปสู่ความเป็นเครือข่ายกับมุสลิมทั่วโลก

ทิศทางและเป้าหมายของพัฒนาการในเรื่องการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมในพื้นที่ศึกษากับชาวมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ เน้นให้เป็นไปตามหลักปฏิบัติทางศาสนา เพื่อสร้างรากฐานความร่วมมือช่วยเหลือระหว่างชาวไทยมุสลิมทั่วโลกอย่างเป็นเครือข่าย มีระบบ หลักฐานหลายอย่างแสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ของชาวไทยมุสลิมในพื้นที่โดย

แต่เดิม โดยมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้างแต่ยังคงหลักการแบบพื้นบ้าน เป็นต้นว่า มัสยิด บางชุมชน เคยบริหารจัดการมาอย่างไร เคยทำนุบำรุงมาอย่างไร ยังคงดำเนินไปอย่างนั้น คนรุ่นก่อนสืบทอดมาอย่างไร ยังคงใช้กฎเกณฑ์กติกาอย่างนั้น (2) ในพื้นที่ใกล้ศูนย์กลางความเจริญ หรือในพื้นที่ที่เป็นศูนย์กลางความเจริญหรือการคมนาคมสะดวก สถาบันอิสลามในชุมชนเหล่านั้นได้พัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ซึ่งลักษณะที่เปลี่ยนแปลงพัฒนาการไปจากเดิมนั้น เป็นดังนี้

สถาบันมัสยิด อาคารและการบริหารจัดการมีการเปลี่ยนแปลงหลายด้าน เช่น รื้อถอนมัสยิดเก่าแบบเรือนไม้ชั้นเดียวยกพื้นสูง มาสร้างใหม่แบบคอนกรีตหรือถาวรอิฐโอบปูน หลังใหญ่ แบบสมัยใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นในชุมชนต่างๆ ทั่วไป ในการก่อสร้างมัสยิดนั้น ต้องใช้ทุนสูงมากและต้องใช้เวลายาวนาน โดยค่อยสร้างค่อยสะสมทุนไป เช่น มัสยิดชุมชนหนองธง สร้างมัสยิดหลังใหญ่โตกว้างขวาง ใช้เวลาสร้างยาวนาน ถึงปัจจุบันยังไม่เสร็จเรียบร้อย ทุกปีชุมชนจึงต้องจัดงานประจำปีเพื่อระดมทุนมาสร้างมัสยิดต่อไป ขณะเดียวกันก็ใช้ประโยชน์จากส่วนที่สร้างเสร็จไปแล้วด้วย ด้านการบริหารจัดการมีการเปิดโอกาสให้ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมมากขึ้น มีการแบ่งภาระหน้าที่และการถือเอาหน้าที่เป็นเกณฑ์สำคัญในการบริหารจัดการ

มัสยิดหลังเดิม ซึ่งเป็นอาคารไม้ บางชุมชนใช้ประโยชน์อย่างอื่นๆ เช่น เป็นที่พักของนักเรียนโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา เป็นเรือนเก็บทรัพย์สินของชุมชน เนื่องจากในยุคนี้มีผู้บริจาคเงินทองให้หมู่บ้านนำไปซื้อเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็นไว้กับหมู่บ้าน เช่น ถ้วย ชาม ไม้ใช้ยามมีงานเลี้ยง เป็นของกลางของชุมชน จึงนำมาเก็บไว้ที่มัสยิด บางแห่งใช้เป็นที่เลี้ยงเด็กวัยก่อนเกณฑ์

ในยุคนี้ในชุมชนหลายแห่งสถาบันมัสยิดเพิ่มขึ้น อันเนื่องมาจากการแยกตัวออกเป็น “กลุ่มท่าเก่า” กับ “ท่าใหม่” เช่น ชุมชนเกาะหมาก เดิมเคยมีมัสยิดแห่งเดียว แต่ในช่วงนี้เกิดมีมัสยิดขึ้นใหม่ ที่เป็นของกลุ่ม “ท่าใหม่” นอกจากนี้ในชุมชนอื่นๆ เช่น ชุมชนปากพะยูน ชุมชนบางม่วง ชุมชนวัดกระ ชุมชนควนในช่อง เป็นต้น ล้วนแต่มีมัสยิดเกิดเพิ่มขึ้นใหม่

พัฒนาการของสถาบันอิสลามในชุมชนที่เกี่ยวกับมัสยิดที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ มัสยิดที่สร้างขึ้นนั้น ไม่ได้มีความหมายเพียงเป็นอาคารสถานที่แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่เป็นสัญลักษณ์แห่งศรัทธา เกียรติยศ ชื่อเสียงของคนในชุมชนนั้นๆ หรือสมาชิกของมัสยิดนั้นๆ ดังนั้นในการก่อสร้างมัสยิดจึงต้องคำนึงถึงชื่อเสียงเกียรติยศของชุมชน หรือของกลุ่มด้วย ในยุคนี้ชุมชนจึงนิยมจัดงานกินเลี้ยงเพื่อระดมทุนทรัพย์มาสร้างมัสยิดเกิดขึ้นทั่วไป

กุโบ พัฒนาการสำคัญที่เกิดขึ้นในยุคนี้ คือ เริ่มมีปัญหากุโบที่ไม่เพียงพอบ้างแล้ว ชุมชนควนในช่องต้องขยายกุโบออกจากที่เดิมไปสร้างที่ใหม่เพราะไม่สามารถฝังศพเพิ่มได้อีกต่อไปแล้ว กุโบบางแห่งหลุมศพแออัดมาก แต่จะขยายใหม่ก็ทำไม่ได้เพราะไม่มีพื้นที่แล้ว ต้องไปสร้างกุโบขึ้นใหม่ในที่อื่นๆ ห่างไกลชุมชน พัฒนาการที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ชาวบ้านกล้าพอ

ที่จะลุกขึ้นมาแสดงกรรมสิทธิ์เหนือที่ดินที่เป็นกูโบมาก่อน กูโบบางแห่งถูกบุกรุกจนเหลือพื้นที่เพียงเล็กน้อย บางแห่งต้องสร้างกำแพงหรือรั้วล้อมไว้ เช่น กูโบปากพะยูน กูโบโบราณซึ่งเป็นบริเวณที่ฝังศพคนสำคัญหรือผู้นำชุมชนในสมัยก่อน บางแห่งถูกออกเอกสารสิทธิ์เป็นที่ถือครองของเอกชน เช่น ที่เกาะหมาก เกาะนางคำ และบริเวณกูโบสุลต่านสุลัยมาน อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา กูโบบางแห่งมีที่ดินมาก คณะกรรมการกูโบจึงจัดการบริหารให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนมากขึ้น เช่น ปลูกยางพารา ปลูกพืชผล เป็นต้น

สถาบันครอบครัวและบ้านเรือน พัฒนาการที่สำคัญของสถาบันครอบครัวและบ้านเรือน คือ สถาบันครอบครัวมีความเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น สมาชิกในครอบครัวมีอิสระในการดำรงชีพมากขึ้น เช่น มีอิสรภาพในการประกอบอาชีพ มีอิสระในการตัดสินใจ มีสิทธิที่จะเลือกดำรงชีพในกรอบของสังคมและวัฒนธรรมชุมชนมากขึ้น อย่างไรก็ตามครอบครัวในยุคนี้ไม่มีบทบาทในการจัดการศึกษาอิสลามเหมือนยุคก่อนๆ แล้ว มีเพียงการหนุนเสริมและอบรมขัดเกลาเด็กๆ และเยาวชน ลูกหลานตามครรลองของวัฒนธรรม

ลักษณะบ้านเรือน ได้พัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปตามการเปลี่ยนทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน เช่น เป็นบ้านหลังใหญ่ ก่อสร้างด้วยคอนกรีตแบบบ้านในอารยธรรมตะวันตก เป็นต้น ส่วนบ้านเรือนของโต๊ะครูที่เคยแปรสภาพมาเป็นโรงเรียนปอเนาะในยุคก่อน และยังคงเป็นโรงเรียนปอเนาะอยู่ในปัจจุบัน(เนื่องจากยังไม่ได้ยกฐานะเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา) ยังคงเป็นสถานที่สอนหนังสือแก่เด็กๆ เยาวชนและเป็นที่ปฏิบัติธรรมของคนแก่อยู่เหมือนเดิม เช่น ปอเนาะม่วงทวน ทั้งนี้เพราะยังเป็นที่ต้องการของชุมชนอยู่ในปัจจุบัน

บ้านเรือนในยุคนี้นิยมสร้างห้องละหมาดไว้อย่างเป็นสัดส่วน เป็นที่เก็บเสื้อผ้าและสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับการละหมาด ทำให้มีความสะดวกสบายมากขึ้น

ปอเนาะ ในยุคนี้ปอเนาะส่วนใหญ่ยกระดับเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาแล้ว มีปอเนาะอยู่ในพื้นที่ 2 แห่งที่ยังคงสถานภาพและการดำเนินงานแบบปอเนาะเหมือนในยุคการศึกษาในโรงเรียนปอเนาะ คือปอเนาะม่วงทวน และปอเนาะชะรัด ซึ่งยังคงจัดการศึกษาแบบที่คนแก่และเด็กๆ อยู่ด้วยกัน สำหรับที่ชะรัดนั้น ส่วนของเด็กๆ ไปอยู่กับโรงเรียนควบกล้ายแล้ว เหลือแต่คนแก่แต่เด็กๆ บ้านใกล้เคียงที่มานั้นมาอาศัยอยู่ที่ปอเนาะที่นั่น และมีการริเริ่มสร้างปอเนาะขึ้นใหม่ 1 แห่ง คือ ที่ชุมชนวัดกระ อำเภอรโนต จังหวัดสงขลา เพื่อดำเนินการสอนเด็กและคนแก่เหมือนในอดีต ปอเนาะนอกนั้นยกระดับเป็นโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาไปหมดแล้ว

โรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา จัดเป็นสถาบันอิสลามในชุมชนอีกสถาบันหนึ่งซึ่งพัฒนาการมาจากโรงเรียนปอเนาะ ลักษณะการของโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนาในปัจจุบันจึงมีฐานะเป็นโรงเรียนเอกชน มีการจดทะเบียนดำเนินงาน มีโครงสร้างในการบริหารจัดการ และมีหลักสูตรการเรียนการสอน ตามกติกาสถาที่รัฐได้ประกาศไว้ ปัจจุบันในพื้นที่ศึกษามีโรงเรียนราษฎร์

สอนศาสนาทั้งสิ้น จำนวน 12 โรง อยู่ในเขตจังหวัดพัทลุง 6 โรง อยู่ในเขตจังหวัดสงขลา 6 โรง เปิดสอนสายสามัญระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย 5 โรง นอกนั้นสอนระดับมัธยมศึกษาตอนต้น สอนศาสนาในระดับ 5 จำนวน 7 โรง ระดับ 7 จำนวน 5 โรง ปัจจุบันรัฐได้ให้การสนับสนุนการดำเนินงานของโรงเรียนในส่วนที่เป็นสายสามัญเต็มร้อยเปอร์เซ็นต์

พัฒนาการของสถาบันอิสลามที่เกิดขึ้น นับตั้งแต่ต้นที่กล่าวมา เป็นที่น่าสังเกตว่า สถานที่สำหรับคนแก่หรือคนที่สนใจปฏิบัติธรรม สูญเสียไป กลายเป็นโรงเรียนสำหรับเด็ก คนแก่ในชุมชนปัจจุบัน จึงไม่มีทางเลือกมากนัก นอกจากอยู่เฝ้าเฝ้าเรือนไปจนตาย

3.3.6 ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในสถาบันครอบครัว(2442-2487)พัฒนาการไปตามภูมิปัญญา แบบแผนพฤติกรรมและเทคโนโลยีพื้นบ้าน เช่น ชุมชนกระจายตัวไปตามความสัมพันธ์ทางสังคม ใช้ระบบอุปถัมภ์สร้างความเข้มแข็งให้สังคม และเน้นการพัฒนาทางการเมืองการปกครองมากกว่าทางเศรษฐกิจ เป็นต้น ครั้นถึงยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ(2488-2516) ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้พัฒนาการไปตามลักษณะปัจจัยและเงื่อนไขของภูมิปัญญาและเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างชัดเจนขึ้น เช่น การกระจายตัวของชุมชนเป็นไปตามปัจจัยและเงื่อนไขทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจนขึ้น การประกอบอาชีพเป็นไปตามปัจจัยและเงื่อนไขการตลาด การคมนาคมขนส่ง ความต้องการของตลาด ความต้องการได้เงินตราที่มากขึ้น เป็นต้น

ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชนในพื้นที่ศึกษาในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2540) พัฒนาการไปตามปัจจัยและเงื่อนไขต่างๆ ของปัจจัยเหล่านั้น ในลักษณะต่างๆ ดังได้นำเสนอไว้โดยสังเขป ต่อไปนี้

การกระจายตัวของชุมชน

ชุมชนเดิมที่มีอยู่ก่อนแล้วก็ยังคงดำรงอยู่เป็นปึกแผ่น เป็นแม่ข่ายให้กับชุมชนใหม่ได้ พึ่งพิง แลกเปลี่ยนเรียนรู้ หรือเป็นแหล่งเรียนรู้ สร้างเสริมประสบการณ์ต่างๆ ด้านแก่คนในชุมชนใหม่ เช่น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนบ้านทาน ชุมชนปากพะยูน เป็นแม่ข่ายให้แก่ชุมชนมุสลิมในเมืองหาดใหญ่ เป็นต้น ชุมชนที่ขยายตัวออกไปในยุคนี้ เป็นต้นว่า ชุมชนแหลมทอง(เกาะนางคำ) ขยายตัวออกไปจากชุมชนเกาะหมากและชุมชนเกาะนางคำ ชุมชนมุสลิมอำเภอชะอวด ขยายตัวออกไปจากชุมชนมุสลิมวังตะเคียน นครศรีธรรมราช เป็นต้น

ปัจจัยด้านเศรษฐกิจเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนในยุคนี้ขยายตัวออกไป เป็นความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงสถานภาพทางเศรษฐกิจของครอบครัวให้ดีขึ้น เช่น ครอบครัวที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ ณ บ้านทุ่งหนองสิบบาท(อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง) ขอมละทิ้งถิ่นฐานเดิมจากอำเภอนาทวี จังหวัดสงขลา อำเภอปอทอง จังหวัดปัตตานี มาอยู่ในสภาพแวดล้อมใหม่เพียง

เพื่อต้องการให้ครอบครัวมีที่ทำกินเป็นของตนเอง สร้างโอกาสทางเศรษฐกิจให้แก่ลูกหลาน เช่นเดียวกับครอบครัวของชุมชนเกาะหมาก ปากพะยูน บ่อตรุ หัวเขาแดง บริเวณริมทะเลสาบสงขลา ได้อพยพไปอยู่ในชุมชนเมืองในตัวเมืองหาดใหญ่บ้าง ในตัวเมืองสงขลาบ้าง หรือบางคนอพยพไปอยู่ในกรุงเทพมหานคร เพียงเพื่อแสวงหาโอกาสทางเศรษฐกิจให้แก่ตนเองและครอบครัว ส่วนปัจจัยทางสังคมมีผลต่อการกระจายตัวทางประชากรในพื้นที่บ้างในบางพื้นที่ เช่น การอพยพประชากรจากพื้นที่อื่นๆ เข้าไปอาศัยในเขตพื้นที่ตำบลตะโหมด อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง โดยการหนุนเสริมของกำนันคนหนึ่งในปี พ.ศ.2518 เปิดโอกาสให้ผู้เข้าป่าอาศัยสามารถจับจองที่ดินและขอออก น.ส.3 ได้ด้วย เพียงเพื่อให้มีประชากรในพื้นที่มากขึ้น จะได้ยกฐานะท้องที่บริเวณนั้นเป็นกิ่งอำเภอ ซึ่งความพยายามดังกล่าวเป็นผลประสบความสำเร็จ

การจัดระเบียบชุมชนซึ่งเป็นประเด็นที่เป็นผลมาจากการขยายตัวของชุมชนในยุคนี้ ปรากฏลักษณะเด่นๆ อย่างน้อย 2 ประการ คือ (1) ชุมชนเมือง มีการจัดระเบียบในเชิงนามธรรม คือถือเอาประเด็นความเป็นมุสลิมมาจัดระเบียบประชากร สร้างเครือข่ายความเป็นชุมชนในเชิงนามธรรมขึ้นในชุมชนเมือง ใช้มติเป็นศูนย์กลางการประสานงาน ดำเนินกิจกรรมต่างๆ ตามที่ชุมชนได้มีมติออกมา และส่วนใหญ่จะเน้นกิจกรรมทางศาสนา เป็นสำคัญ (2) ชุมชนในเชิงรูปธรรมหรือกายภาพหรือเชิงพื้นที่ เช่น หมู่บ้าน ตำบล ถือเอาความเป็นมุสลิมมาเป็นปัจจัยกำหนดขอบเขตพื้นที่ของชุมชนจากชุมชนอื่น กล่าวขามุสลิมจะอยู่รวมกลุ่มในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งชัดเจน การตั้งบ้านเรือนโดยทั่วไปจะไม่ผสมผสานกับบ้านเรือนของคนอื่นๆ

อย่างไรก็ตาม ผู้ที่อยู่ในชุมชนเมืองมักมีความเป็นปัจเจกชนสูงกว่าผู้อยู่ในชุมชนชนบท ซึ่งพบว่ามีผลสืบเนื่องมาจากการประกอบอาชีพ และความซับซ้อนของผู้คนและสังคมในชุมชนเมืองนั้นๆ

การประกอบอาชีพ

ในช่วงต้นของยุคนี้พบว่า การประกอบอาชีพของผู้คนในชุมชนโดยทั่วไปเป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งนี้เพราะการประกอบอาชีพในรูปแบบเดิมมีรายได้ไม่เพียงพอต่อการใช้จ่าย โดยชุมชนที่อยู่บริเวณพื้นที่แถบเทือกเขาบรรทัด เป็นพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงด้านภูมิปัญญาและเทคโนโลยีในการทำการเกษตรจากแบบพื้นบ้านมาสู่ความเป็นสมัยใหม่ เช่นเปลี่ยนยางพันธุ์ใหม่ เปลี่ยนวิธีการปลูกยางจากแบบผสมผสานกับพืชอื่นๆ มาปลูกยางแต่เพียงอย่างเดียว เปลี่ยนระบบการซื้อขายยางแผ่นมาเป็นการซื้อขายน้ำยาง เป็นต้น ส่วนชุมชนที่อยู่บริเวณริมทะเลสาบ ซึ่งมีอาชีพการประมง ส่วนหนึ่งเปลี่ยนแปลงภูมิปัญญาและเทคโนโลยีในการประกอบอาชีพ เช่น เปลี่ยนจากเรืออวนลาก เป็นอวนรุน เปลี่ยนจากการทำประมงชายฝั่งเป็นประมงน้ำลึก เปลี่ยนจากการทำประมงเพื่อยังชีพ มาเป็นการทำประมงเพื่อค้าขายในเชิงพาณิชย์ เป็นต้น ชาวชุมชนอีกส่วนหนึ่งเปลี่ยนอาชีพจากการทำประมงไปทำอาชีพอย่างอื่น เช่น ค้าขาย รับจ้างทั่วไป เป็นกรรมกร เป็นคนงานในโรงงาน บริษัทห้างร้าน เป็นต้น

บางกลุ่มเลิกทำการประมงหันมาเลี้ยงปลากระชัง เลี้ยงปลาน้ำจืด และเปลี่ยนมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ซึ่งชาวมุสลิมในชุมชนหลายแห่งเปลี่ยนแปลงนาข้าวมาเป็นนากุ้ง บางคนก็ประสบความสำเร็จในช่วงแรก แต่พอช่วงหลังต้องขายที่นาให้หนี้ เนื่องจากกุ้งไม่เติบโต บ้าง กุ้งตายบ้าง ทำให้ขาดทุน จึงต้องขายนาให้หนี้ บางคนเริ่มต้นให้คนอื่นเช่าที่นาข้าวทำนากุ้ง ต่อมาเห็นคนอื่นมีรายได้ดีเริ่มลงทุนเลี้ยงกุ้งเอง สุดท้ายต้องเป็นหนี้สิน มีคนในชุมชนไม่มากนักที่ประสบความสำเร็จในการทำนากุ้ง ส่วนใหญ่ประสบแต่ความล้มเหลว ล้มละลาย ซึ่งหลังจากนั้นก็แปรสภาพของตนเองเป็นคนไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ครอบครัวแตกแยก ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก

ตลาดชุมชนหลายแห่งซบเซา เช่น ตลาดสงขลาที่เคยเป็นศูนย์กลางสำคัญของสินค้าในทะเลสาบเปลี่ยนแปลงไปเป็นศูนย์กลางสินค้าจากแหล่งอื่นๆ ตลาดปากพะยูนชัยซาอยู่ในสภาพเดียวกับตลาดอื่นๆ ริมทะเลสาบ คือ กลายเป็นสถานระบายสินค้าที่ผ่านมาจากทางหาดใหญ่ หรือ พัทลุง หรือ ตลาดสงขลา การเดินเรือรับส่งสินค้าในทะเลสาบสงขลาหยุดยั้ง

อย่างไรก็ตาม ชุมชนมุสลิมบริเวณท่าช้าง เกาะหมี่ ควนลัง บ้านโชะ ดินลาน บ้านหาร คดยาง เขตอำเภอหาดใหญ่ และชุมชนบ้านหัวเขาแดง เขตอำเภอสิงหนคร กลับมีโอกาสดทางเศรษฐกิจดีขึ้นคนในชุมชนมีทางเลือกในการประกอบอาชีพมากขึ้นเนื่องจากการเติบโตของหาดใหญ่และสงขลา

กรณีชุมชนดั้งเดิม เช่น ชุมชนเกาะหมาก เกาะนางคำ อำเภอปากพะยูน ภาวะเศรษฐกิจในยุคนี้ซบเซา เช่นเดียวกับชุมชนอื่นๆ คนในชุมชนเลี้ยงปลากระชัง เลี้ยงกุ้งกระชัง แต่ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร แม้รัฐจะเข้ามาส่งเสริมก็ตาม ทั้งนี้เพราะขาดประสบการณ์ และไม่สามารถควบคุมปัจจัยที่เกี่ยวข้องได้ เช่น น้ำในทะเลที่แปรปรวนไปตามพายุ เกิดน้ำท่วมฉับพลัน ปลาออกจากกระชังเสียหาย หลังจากเลี้ยงปลาในทะเลล้มเหลวจึงขึ้นมาเลี้ยงปลาในบ่อ เปลี่ยนที่นาเป็นบ่อปลา ต่อมาจึงเปลี่ยนมาเป็นการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ทุ่งนาจำนวนเป็นนับร้อยๆ ไร่ถูกขุดเป็นบ่อเลี้ยงกุ้ง ระยะแรกคนนอกมาเช่าเลี้ยงกุ้ง ต่อมาเมื่อเห็นว่าคนนอกเลี้ยงได้ผลดี เจ้าของที่เลี้ยงเอง เกิดธุรกิจเกี่ยวกับกุ้งกุลาดำขึ้นมากมาย เช่น ผู้ขายลูกกุ้ง ผู้ขายอาหารกุ้ง ผู้ขายยากุ้ง ผู้ขายเครื่องมืออุปกรณ์ ผู้รับจ้างขนส่ง เป็นต้น ผลที่สำคัญที่เกิดจากการเลี้ยงกุ้งกุลาดำคือครอบครัวหลายครอบครัวสิ้นเนื้อประดาตัว มีหนี้สินล้นพ้นตัว จนธนาคารยึดที่ดินเป็นค้ำหนี้สิน อย่างไรก็ตาม ณ ปี 2543 – 2544 ชาวมุสลิมหลานครอบครัวยังต้องเลี้ยงโคเลี้ยงกุ้งกุลาดำอยู่ต่อไป ด้วยความหวังว่า สักวันหนึ่ง จะสามารถปลดหนี้ได้ ขอเพียงได้ขายกุ้งที่เลี้ยงอย่างเต็มที่ 2-3 เทียวเท่านั้นจะสามารถปลดหนี้ได้ ที่สำคัญคือ ชาวบ้านยอมรับกันว่า "หนี้สินที่เกิดจากการเลี้ยงกุ้ง ต้องเลี้ยงกุ้งเท่านั้นจึงจะใช้หนี้สินนั้นๆ ได้ หรือไม่ก็ขายที่นาอื่นๆ ขายไปเลย พวกเราไม่สามารถตัดยาง หรือประกอบอาชีพอื่นๆ มาใช้หนี้สินจากการทำนากุ้งได้" (บังอิด : 23 กรกฎาคม 2543)

ครอบครัวที่เคยปลูกยาง เริ่มโค่นยางแล้วปลูกปาล์มทดแทนบ้างแล้ว บางครอบครัวทำสวนผลไม้แบบผสมผสาน ส่วนการทำงานนั้นเลิกরাপল্যতনাให้กว้างเปล่าเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เนื่องจากผู้ลงทุนไม่ไหว เพราะสมัยนี้ทำนาต้องลงทุนเป็นเงินสูง คนในชุมชนเดินทางไปทำงานในโรงงานบริเวณหาดใหญ่ ไปเช้ากลับเย็น ไปเย็นกลับเช้า ตลาดหาดใหญ่คือศูนย์กลางการจ่ายเงินของคนในชุมชนต่างๆ ตลาดในชุมชนจึงขายตัวไม่ออก ไม่มีการก่อสร้างใหม่ ไม่มีสิ่งใหม่ๆ ทางเศรษฐกิจ สินค้าที่วางอยู่ในตลาดชุมชน หรือในร้าน เกือบทั้งหมดมาจากหาดใหญ่ หรือไม่ก็สงขลา คนบนเกาะทั้งสองมีความเชื่อมั่นในการทำนาเลี้ยงกุ้งกุลาดำมากพอๆ กับชุมชนอื่นๆ

สังคมและวัฒนธรรมชุมชน

ในยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนราษฎร์สอนศาสนา(2517-2542) สังคมและวัฒนธรรมชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วต่อเนื่องจากยุคการศึกษาอิสลามในโรงเรียนปอเนาะ (2488-2516) เป็นต้นว่า

ระบบเครือญาติ ระหว่างไทยพุทธกับไทยมุสลิมลดความสัมพันธ์ลงเป็นเรื่องเฉพาะของผู้ที่มีความใกล้ชิดโดยสายโลหิตที่ยังคงไปมาหาสู่กันเท่านั้น โดยความสัมพันธ์นั้นขึ้นอยู่กับ ประโยชน์ต่างตอบแทนอื่นๆ ด้วย

คนบ้านเดียวกัน หรือความเป็นคนชุมชนเดียวกันหรือชุมชนใกล้เคียงกัน ยังไม่หมดพลังไปทีเดียว แต่จะแสดงพลังต่อเมื่ออยู่ต่างบ้าน ต่างเมือง หรือต่างประเทศ จึงจะทำให้ความเป็นคนบ้านเดียวกัน หรือความเป็นคนไทยด้วยกัน มีพลังความเข้มข้นสูง อย่างไรก็ตามพลังความเป็นคนบ้านเดียวกันนี้เมื่ออยู่ภายในชุมชนจะอ่อนกำลังลงมาก

ประเพณีและพิธีกรรมพื้นบ้าน หลายอย่างที่เคยมีอยู่ในชุมชนในช่วงก่อนๆ หายไปพร้อมกับความเชื่อพื้นบ้าน เช่น การแรกไถนา การแรกดำนา การแรกเกี่ยวข้าว การแรกกินข้าวใหม่ การบูชาแม่ย่านางเรือ การบูชาเจ้าที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ คล้ายกับชุมชนไทยพุทธ ต่างกันตรงที่ชุมชนไทยพุทธยังคงนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างหวงหวักหวามจนกระทั่งปัจจุบัน แต่ชุมชนไทยมุสลิมไม่มีสิ่งเหล่านี้ในที่เปิดเผยหรือในสังคมแล้ว จะมีก็เฉพาะส่วนบุคคล หรือเฉพาะครอบครัวที่เคยนับถือมาก่อนแล้ว เท่านั้น

คนแปลกหน้า ความคิดแปลกใหม่ เช่น นายหน้าค้าที่ดิน นายทุน ข้าราชการระดับสูง นักวิจัย ฯลฯ ความคิดแปลกใหม่ เช่น การสร้างเขื่อนกั้นทะเลสาบ การกักน้ำจัดไว้ใช้ในการเกษตร การขุดคลองคอดกระ การสร้างถนนข้ามทะเลสาบ ฯลฯ ทางเลือกใหม่ๆ ในการดำรงชีพ เช่น การเลี้ยงกุ้งในกระชัง การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ การทำงานในโรงงาน การไปขายของในตลาดหาดใหญ่ การขึ้นไปทำมาค้าขายที่กรุงเทพฯ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นเข้าไปรบกวนชุมชนตลอดเวลา

ความขัดแย้งทางการเมือง การยุติความเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยในพื้นที่จังหวัดพัทลุงและภาคใต้โดยส่วนรวมลงได้ในช่วงนี้ถือเป็นโชคดียิ่งของชุมชนในพื้นที่ศึกษา ทำให้ลดภาวะความกดดันจากฝ่ายต่างๆ ต่อชุมชนมุสลิมในบริเวณนี้ลงได้ และยังมี

การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานให้แก่พื้นที่และได้สร้างสาธารณูปโภค เช่น ไฟฟ้า ประปาขึ้นทั่วพื้นที่ สามารถติดต่อคมนาคมได้ทั่วถึง

อย่างไรก็ตาม การทุ่มเทงบประมาณเพื่อพัฒนาพื้นที่บริเวณที่เป็นยุทธศาสตร์เอาชนะพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยดังกล่าวมานั้นนั้น ทำให้พื้นที่ริมฝั่งโดยรอบทะเลสาบกลับถูกละเลย ประกอบกับบริเวณทะเลสาบไม่ใช่ศูนย์กลางของพื้นที่เหมือนอดีต ชุมชนมุสลิมและชุมชนไทยพุทธจึงเติบโตไปตามระยะการรณรงค์ระยะหนึ่ง จนกระทั่งปลายสมัย พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรี จึงกลับมาสนใจอีกครั้ง โดยเริ่มตัดถนนรอบทะเลสาบ และมีโครงการพัฒนาทะเลสาบขึ้น

การขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมและแหล่งงานภาคบริการในเขตพื้นที่สงขลา – หาดใหญ่ ทำให้เกิดการจ้างงานมากขึ้น สามารถแก้ปัญหาการว่างงานลดลง คนหนุ่มสาวในชุมชนต่างๆ เปลี่ยนจากการทำไร่ ทำนา ทำสวนและออกทะเลหาปลา ไปทำงานโรงงานมากขึ้น

นายทุนในเมืองหรือผู้มีเงินในเมือง นิยมไปซื้อที่ดินในชุมชนชนบทต่างๆ แล้วปล่อยทิ้งไว้ไม่ใช้ประโยชน์ ทำให้ราคาที่ดินสูงขึ้น ขณะเดียวกันมีคนแปลกหน้ามาสร้างบ้านขึ้นในชุมชนหลายแห่ง อย่างไรก็ตามในช่วงปลายแผนพัฒนาฉบับที่ 7 ชุมชนเหล่านี้ได้รับผลกระทบจากภาวะเศรษฐกิจถดถอยส่งผลให้สภาพสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็วเพิ่มขึ้น

วิถีคิดและวิถีชีวิตที่เข้ามาพร้อมกับกึ่งอุตสาหกรรม เช่น คิดอยากลงทุนเลี้ยงกุ้งแทนการทำอาชีพเดิม จะได้ร่ำรวยเงินทอง คิดอยากจะเป็นเจ้าของเงินล้าน เป็นต้น ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มเจ้าของที่ดินที่ให้นายทุนเช่าทำนาเลี้ยงกุ้ง หรือกลุ่มที่ประกอบการเลี้ยงกุ้งเอง หรือกลุ่มที่เป็นลูกจ้างในนาเลี้ยง ต่างก็มีวิถีคิดและวิถีชีวิตใหม่ที่แตกต่างจากเดิม เจ้าร้านน้ำชาบนเกาะนางคำเล่าว่า “ในช่วงเวลาที่กุ้งราคาดี ร้านน้ำชาเปิดได้รุ่ง ชุมชนก็คึกคัก สังคมรื่นเริง ร้านอาหารเกิดเหมือนดอกเห็ด มีผับ มีบาร์ มีคาราโอเกะ เกิดขึ้นเกวียน ชาวบ้านที่ไม่เคยคิดว่าจะได้กำเงินแสนเงินล้านก็สามารถทำได้ ขายสินค้าลูกค้าไม่เคยต่อรองราคา บอกทำไรจ่ายเท่านั้น ยิ่งในผับในบาร์ ค่าสินค้ากับค่าทิปมากพอๆ กัน หลังจากภาวะเศรษฐกิจถดถอยถึงวันนี้ ร้านน้ำชา(ร้านเดิม) พอค้าหน้อยก็ปิดแล้ว ถนนหนทางพอค้าลงก็เงียบเสียงรถแล้ว” (นายยะคิด หล่อสุข 102 บ้านเกาะนางคำ หมู่ 8 ตำบลเกาะนางคำ อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง 5 เมษายน 2544)

ความขัดแย้งทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชน มีมากขึ้น ทั้งการขัดแย้งทางความคิดและการทะเลาะเบาะแว้ง การลักขโมยเครื่องมือเครื่องใช้ในนาเลี้ยง การฉ้อโกง การดื่มสุรา รวมถึงความขัดแย้งอันเนื่องมาจากการแย่งชิงทรัพยากรในชุมชนด้วย เช่น ชุมชนที่ประกอบอาชีพทำนา ต้องการให้รัฐสร้างเขื่อนกักเก็บน้ำไว้ใช้สอยในทางการเกษตร โดยใช้เครื่องสูบน้ำจ่ายไปตามคลองชลประทาน แต่ชุมชนชาวประมง ไม่ต้องการ เพราะการสร้างเขื่อนจะทำให้สิ่งแวดล้อมในทะเลสาบเปลี่ยนไป ปลาที่เคยมีก็จะหมดไป อาหารนกที่เคยมีก็จะเปลี่ยนไป นกจะไม่มาวางไข่ที่เกาะสี่เกาะห้า เป็นต้น

การขัดแย้งทางความคิด เช่น ความขัดแย้งเรื่องการสร้างเขื่อนในทะเลสาบ ยังไม่
 กันแก้ไขให้ลุล่วงไป ความขัดแย้งชุดใหม่ที่เกิดเนื่องมาจากการเถียงกัฏฐาคำเกิดขึ้นมาอีก ความหวังที่
 หวังไว้ยังไม่ทันเป็นจริง เกิดความหวังใหม่ขึ้นทับซ้อนอีก

รอบทะเลสาบกับชาวมุสลิมในพื้นที่อื่นๆ ได้พัฒนาการไปสู่ความเป็นเครือข่ายอย่างเป็นระบบที่ชัดเจน มีการช่วยเหลือเกื้อกูล ส่งเสริม สนับสนุนในเรื่องต่างๆ ซึ่งเป็นการเสริมพลังการก้าวไปสู่ความเป็นสากลในข้อแรกให้เข้มข้นขึ้น เช่น พัฒนาการทางการศึกษาอิสลาม มีการตั้งโรงเรียนสอนอิสลามขึ้นอย่างเป็นทางการ จัดการศึกษาอย่างเป็นระบบ มีเนื้อหา รูปแบบและโครงสร้างการบริหารหลักสูตรคล้ายคลึงกับหลักสูตรในชุมชนอื่นๆ ทั้งในและต่างประเทศ มีศาสนบุคคล ผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญ วิชาการศาสนาจากท้องถิ่นอื่นมาช่วยสอนในโรงเรียน และมีการส่งนักเรียนไปศึกษาวิชาการศาสนาในประเทศมาเลเซียและในประเทศอินเดีย และในชุมชนอื่นๆ ในประเทศ อย่างต่อเนื่อง รวมทั้งมีการสนับสนุนช่วยเหลือเงินทุนในการศึกษาและพัฒนาการศึกษาในพื้นที่ มีการปฏิรูปหลักศาสนปฏิบัติให้เป็นไปตามหลักการในพระคัมภีร์มากขึ้นและกลายมาเป็นรากฐานสำคัญในการสร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับชาวไทยมุสลิมในประเทศไทยและสร้างเครือข่ายกับต่างประเทศให้กับรัฐไทยอย่างมีประสิทธิภาพ จนกระทั่งปัจจุบัน

3.3 พัฒนาการไปเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งทางสังคมของมุสลิมให้ยั่งยืน

ทิศทางและเป้าหมายของพัฒนาการมุ่งลดปัจจัยและเงื่อนไขอื่นๆ ที่รื้อรัดความเข้มแข็งของชุมชนมาแต่เดิม ได้แก่ วัฒนธรรมพื้นบ้าน ความเชื่อในศาสนาอื่นๆ ความเชื่อในผีบรรพบุรุษ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ระบบเครือญาติ การเกี้ยวพาราสีและความเป็นหมู่พวกเพื่อน ความเชื่อในอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ คาถาอาคม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ถูกกำหนดให้ละเลิกหรือปฏิรูปให้มีคุณค่าความสำคัญน้อยลง และนำหลักศาสนธรรม ศาสนปฏิบัติจากอิสลามมาทดแทน ส่งผลให้เกิดทิศทางและเป้าหมายที่ชัดเจนว่า “ความเป็นมุสลิมแตกต่างไปจากความอื่น”

3.4 พัฒนาการไปเพื่อแสวงหาแก่นแท้และหนึ่งเดียวของอิสลาม

ทิศทางและเป้าหมายของพัฒนาการของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษาอีกประการหนึ่ง คือ “การแสวงหาแก่นแท้ของอิสลามในชุมชนในพื้นที่ศึกษา” นั่นคือพยายามทำความเข้าใจไม่ถูกต้องที่มีอยู่หลากหลายซึ่งเกิดจากอิทธิพลของความไม่รู้ในยุคสมัยก่อนๆ สะสมมา ให้เหลือไว้แต่ความถูกต้องและเป็นหนึ่งเดียว เช่น ต้องไม่มีความเชื่ออื่นใดนอกเหนือจากความเชื่อในอัลลอฮ์ และสิ่งที่พระองค์สร้างขึ้น ไม่มีอำนาจใดๆ มีอิทธิพลเหนืออำนาจของอัลลอฮ์ เป็นต้น โดยการสะสาง และสร้างแบบแผนขึ้นใหม่ แม้ว่าในกระบวนการดำเนินงานดังกล่าวได้ก่อให้เกิดการแบ่งแยกเป็นแบบแผนการปฏิบัติธรรมที่เรียกว่า “ท่าเก่า” กับ “ท่าใหม่” ขึ้นในชุมชนก็ตาม แต่นั่นหมายถึงได้เกิดการเริ่มต้นปรับปรุงปฏิรูปขึ้นทั้งสองฝ่าย มีการตรวจสอบวัดรปฏิบัติต่างๆ ให้ตรงตามพระคัมภีร์มากขึ้น สลัดภูมิปัญญา ประเพณีและแบบแผนปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องซึ่งเป็นมาแต่เดิมให้สอดคล้องกับหลักการทางศาสนาอื่นๆ ขึ้น

นอกจากนี้มีการปรับปรุงปฏิรูปเรื่องอื่นๆ ด้วย เช่น สร้างศาสนสถานขึ้นใหม่ที่มีรูปทรงเป็นสากลแบบเดียวกับมุสลิมทั่วโลก มีกระโจมและดาวเดือนอยู่เหนือกระโจม เป็นต้น.

บทที่ 4

บทบาทของอิสลามและชุมชน

ในบริเวณทะเลสาบสงขลาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา

(ระหว่างปีพ.ศ.2442-2542)

จากการศึกษาพบว่าอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาในยุคสมัยต่างๆ มีบทบาทด้านต่างๆ แตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างยุคสมัยก่อนร้อยปีกับช่วงร้อยปีที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการนำเสนอเรื่องนี้ มุ่งประเด็นบทบาทในรอบร้อยปีที่ผ่านมา ส่วนบทบาทในยุคก่อนร้อยปีนั้นจะนำเสนอไว้โดยสังเขป ดังนั้นการนำเสนอเรื่องนี้ จึงเน้นบทบาทของอิสลามและชุมชนในรอบร้อยปีที่ผ่านมาเป็นสำคัญ

“บทบาทของอิสลามและชุมชน” ในการศึกษาครั้งนี้ มุ่งศึกษาบทบาทของสถาบันอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลา ได้แก่ (1) สถาบันครอบครัว (2) สถาบันการศึกษา (3) สถาบันมัสยิด (4) สถาบันผู้นำชุมชน (5) องค์กรอิสลามในท้องถิ่น

โดยจะศึกษาว่า ในรอบร้อยปีที่ผ่านมา(2442-2542)
สถาบันอิสลามและชุมชนดังกล่าวข้างต้น มีบทบาทอย่างไร
ในสิ่งต่างๆ ต่อไปนี้

- 1) บทบาทต่อเศรษฐกิจ
- 2) บทบาทต่อสังคม
- 3) บทบาทต่อวัฒนธรรม
- 4) บทบาทต่อสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ

อิสลามและชุมชนได้แสดงบทบาทด้านต่างๆ ดังกล่าวนี้อย่างไรบ้าง และที่แสดง
ออกอย่างนั้นๆ เป็นเพราะอะไร โดยพิจารณาไปตามเงื่อนไขต่างๆ คือ

- 1) เป็นบทบาทที่กำหนดไว้ในสังคมหรือบทบาทในอุดมคติ หมายถึงบทบาทหน้าที่ที่
กำหนดไว้ล่วงหน้าโดยกฎหมาย หรือกฎเกณฑ์กติกา หรือจารีตประเพณี หรือโดยหลักปฏิบัติทางศาสนาว่า
บุคคลหรือสถาบันที่อยู่ในสถานภาพนั้นๆ ต้องทำอะไรบ้าง
 - 2) เป็นบทบาทตามลักษณะการรับรู้ หมายถึงบทบาทที่เจ้าของสถานภาพรับรู้เองว่า ตน
ควรจะมีบทบาทอย่างไร ซึ่งบทบาทที่แสดงออกไปจะอยู่ในทิศทางที่อาศัยสิ่งที่ตนรับรู้เป็นพื้นฐาน
 - 3) เป็นบทบาทที่ถูกคาดหวังจากผู้อื่น หมายถึงบทบาทที่ผู้อื่นคาดหวังในตัวผู้แสดงบท
บาทว่า น่าจะเป็นอย่างนั้น น่าจะเป็นอย่างนี้
 - 4) เป็นบทบาทที่กระทำจริง หมายถึงบทบาทที่บุคคลในแต่ละสถานภาพได้ปฏิบัติจริง
- บทบาทประเด็นต่างๆ ด้านต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นนี้ จะพิจารณา 3 ระดับ คือ 1)
ระดับท้องถิ่นหรือระดับชุมชนในพื้นที่ศึกษา 2) ระดับในประเทศ 3) ระดับต่างประเทศ ซึ่งจะ
นำเสนอแต่ละยุคสมัยตามลำดับต่อไปนี้

4.1 บทบาทของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาในยุคดั้งเดิม

(ก่อนปี พ.ศ.2442)

บทบาทของอิสลามและชุมชนในบริเวณทะเลสาบสงขลาในยุคดั้งเดิม(ก่อนปี พ.ศ.2442) ที่จะกล่าวถึง
ในที่นี้ได้แก่บทบาทของสถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันมัสยิด สถาบันผู้นำชุมชน องค์การอิส
ลามในท้องถิ่น ที่มีต่อเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ โดยจะนำมากล่าวแต่
เพียงสังเขปดังต่อไปนี้

4.1.1 สถานการณ์ด้านต่างๆ ของอิสลามและชุมชนในพื้นที่ศึกษา

สถานการณ์ด้านต่างๆ ของอิสลามและชุมชนพื้นที่ศึกษาในยุคดั้งเดิมหรือก่อนร้อยปีที่ผ่านมา ในที่นี้ เป็นภาพรวมที่สรุปจากบทที่ 2 ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นตัวกำหนดบทบาท แก่ (1) สถาบันครอบครัว (2) สถาบันการศึกษา (3) สถาบันมัสยิด (4) สถาบันผู้นำชุมชน (5) องค์กรอิสลามในท้องถิ่น ที่จะกล่าวถึงในบทนี้ ดังนี้

สถานการณ์ทางเศรษฐกิจ

สถานการณ์ทางเศรษฐกิจของอิสลามและชุมชนในพื้นที่บริเวณทะเลสาบสงขลาในยุคดั้งเดิมหรือก่อนร้อยปีที่ผ่านมา(ก่อนปี พ.ศ.2442) ด้านการผลิต มีเป้าหมายเพื่อการบริโภค เหลือบริโภคจึงแลกเปลี่ยนแจกจ่ายและซื้อขาย สิ่งที่ชุมชนมุสลิมผลิตในยุคนั้น ที่สำคัญ เช่น (1) ปลาและอาหารทะเล ซึ่งชุมชนที่อาศัยอยู่บริเวณริมทะเล เช่น ชุมชนหัวเขาแดง ชุมชนบ่อตรุ ชุมชนท่าเสา ชุมชนม่วงงาม ชุมชนเกาะหมาก ชุมชนเกาะนางคำ ชุมชนปากพะยูน เป็นต้น เป็นชุมชนที่ประกอบอาชีพการประมงมาแต่โบราณ เป็นการทำประมงแบบยังชีพ ได้ปลาและอาหารทะเลมาแล้งนำไปแลกเปลี่ยนกับปัจจัยอื่นที่ชุมชนผลิตเองไม่ได้ ปริมาณการผลิตเพียงพอเพื่อบริโภคในชุมชนที่อยู่ในบริบทที่พึ่งพาอาศัยกันและกัน (2) ข้าวและพืชไร่ ซึ่งชุมชนที่อยู่ในบริเวณที่ราบถัดจากริมทะเลสาบหรือทะเลหลวงขึ้นไป เช่น ชุมชนม่วงทวน ชุมชนท่าควาย ชุมชนบ้านห่าน ชุมชนบ้านโสะ เป็นต้น เป็นชุมชนที่ปลูกข้าวและพืชไร่เป็นอาชีพหลักมาแต่โบราณ ทำนาแบบพื้นบ้านเพื่อบริโภคในครัวเรือน หากเหลือบริโภคจึงแลกเปลี่ยนกับปัจจัยอื่นๆ ที่จำเป็น

สถานการณ์ทางสังคม

สถาบันครอบครัวในยุคดั้งเดิม ส่วนใหญ่เป็นครอบครัวรวมหรือครอบครัวขยาย ผู้มีอำนาจตัดสินใจในเรื่องต่างๆ มักจะเป็นผู้อาวุโสในครอบครัว และเนื่องจากครอบครัวในยุคนั้นขึ้นอยู่กับระบบอุปถัมภ์ การตัดสินใจในเรื่องต่างๆ และการแสดงบทบาทในเรื่องต่างๆ จึงมักจะได้รับอิทธิพลจากระบบดังกล่าว ทั้งนี้ เพราะความเข้มแข็งมั่นคงของครอบครัวของสถาบันครอบครัว ตั้งอยู่บนพื้นฐานความเข้มแข็งมั่นคงของระบบอุปถัมภ์ ซึ่งผู้ที่ใช้ระบบนี้ในชุมชนหรือท้องถิ่นได้แก่ผู้ที่ได้รับมอบอำนาจทางการเมืองการปกครองในระดับต่างๆ คนเหล่านี้จะมีอำนาจ บารมี เพียงพอที่จะให้ความคุ้มครองครอบครัวต่างๆ ที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของตนๆ ดังนั้นในช่วงเวลาต่างๆ นั้น ผู้อุปถัมภ์ของครอบครัวใดมีบทบาทความสำคัญสูง ครอบครัวเหล่านั้นก็จะมียุทธศาสตร์ด้านต่างๆ สูงตาม และยามใดผู้อุปถัมภ์มีบทบาทน้อย ครอบครัวเหล่านั้นจะพลอยไร้บทบาทไปด้วย

สถานการณ์ทางสังคมในยุคนั้น ขึ้นอยู่กับผู้นำ หรือผู้อุปถัมภ์ ซึ่งผู้นำหรือผู้อุปถัมภ์ดังกล่าวมีอยู่ทุกระดับ ความสัมพันธ์ทางสังคมระดับต่างๆ เช่น เครือญาติ เพื่อนบ้าน กลุ่ม เป็นไปตามภาวะความสัมพันธ์ของผู้นำ หมายถึงถ้าผู้นำมีความสัมพันธ์กับกลุ่มใด สายใด ผู้ตามหรือครอบครัวหรือผู้อยู่ในระบบกลุ่มนั้นๆ จะเป็นไปตาม ความขัดแย้ง หรือความเป็นมิตร ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของผู้นำเป็นสำคัญ สมาชิกในระบบไม่ได้ตัดสินใจเอง ตัวอย่าง เมื่อเมืองเก่าหัวเขาแดงล่มลง ชาวมุสลิมกลุ่มหนึ่งบริเวณบ้านหัวเขา ท่าเสาได้อพยพติดตามผู้นำไปตั้งถิ่นฐานอยู่แถบเทือกเขาบรรทัด ฝั่งตะวันตกของทะเลสาบ เป็นต้น

สถานการณ์ทางสังคมด้านอื่นๆ เช่น การศึกษา ผู้ที่ได้รับการศึกษาส่วนใหญ่จะเป็นบุตรหลานหรือทายาทของผู้นำ จัดการศึกษาโดยการเชิญครูผู้เชี่ยวชาญเข้ามาสอนอยู่ในวงของระบบอุปถัมภ์ เรื่องราวที่ศึกษา เป็นเรื่องของอิสลาม เป็นเรื่องของไสยศาสตร์คาถาอาคมที่เกี่ยวข้องกับการรบทักษิณ การเมือง การปกครอง เท่าที่จำเป็น ด้านอิสลาม ยังคงเป็นเรื่องที่นับถือสืบต่อกันมาจากผู้เผยแพร่รุ่นแรกๆ ไม่มีตำราหนังสือให้ศึกษา มีแต่การจดจำอยู่ในสมองของโต๊ะครู โต๊ะอิหม่ามในสมัยนั้น ด้านการเมืองการปกครอง มีความเปลี่ยนแปลงอยู่บ่อย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถ ความฉลาดหลักแหลมของผู้นำด้วย

สถานการณ์ทางวัฒนธรรม

สถานการณ์ของวัฒนธรรมชุมชนในยุคสมัยดั้งเดิมนี้(ดังได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2) เป็นแบบบูรณาการระหว่างวัฒนธรรมพื้นบ้าน วัฒนธรรมจากศาสนา และลัทธิวิญญาณนิยม ที่เป็นมรดกตกทอดมาแต่โบราณ ชาวไทยมุสลิม ความเป็นชาวไทยพุทธ หรือความเป็นชาวไทยกลุ่มอื่นๆ มีหลักการที่แยกจากกันไม่มากนัก หลายอย่างแยกจากกันไม่ได้ เช่น การแต่งกายเหมือนกัน บ้านเรือน เหมือนกัน ภาษาเหมือนกัน ชาติพันธุ์เหมือนกัน ความเชื่อหลายอย่างเหมือนกัน ความเชื่อที่เป็นหลักการสำคัญๆ เท่านั้นที่แตกต่างกัน บริโณคนิสัยบางประการเท่านั้นที่แตกต่างกัน วิธีการแสดงความเคารพต่อบางสิ่งบางอย่างเหมือนกัน พฤติกรรมการแสดงออกทางกาย ทางวาจา ทางความคิดมีความเหมือน ความละม้ายคล้ายคลึงกันเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เพราะทุกฝ่ายล้วนมาแต่การหล่อหลอมของวัฒนธรรมเดียวกันมาก่อน

สถานการณ์ทางสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ

สถานการณ์ของสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในบริบททะเลสาบสงขลา ในยุคนี้ ทั้งบนบกและในทะเล ยังมีความอุดมสมบูรณ์ เพียงอาศัยภูมิปัญญาและเทคโนโลยีพื้นบ้านก็สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีพได้พอเพียงแล้ว ผู้คนในสังคมไม่จำเป็นต้องดิ้นรนขวบวามมากนัก ไม่จำเป็นต้องกักตุน ไม่จำเป็นต้องคิดถึงลูกหลานเหลนเพราะล้าพังเอามาใช้บริโภควันต่อวันนานเกื้อชั่วอายุคนก็ไม่หมด นอกจากนี้ ความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเหล่านี้มีมากมาย คนเลือกใช้ประโยชน์เฉพาะส่วนที่จำเป็นเท่านั้น อย่าง “กิ้ง” “ปลาบู๋ทอง” เป็นสัตว์น้ำที่ไม่มีใครบริโภคในยุคนี้

4.1.2 บทบาทของอิสลามและชุมชนในระดับสถาบันหรือชุมชน

บทบาทของอิสลามและชุมชน ซึ่งหมายถึงบทบาทของ(1) สถาบันครอบครัว (2) สถาบันการศึกษา (3) สถาบันมัสยิด (4) สถาบันผู้นำชุมชน (5) องค์กรอิสลามในท้องถิ่น ด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้นในยุคนี้ ภายใต้สถานการณ์ที่กล่าวสรุปไว้ข้างต้น เป็นดังนี้

(1) บทบาทสถาบันครอบครัว

ด้านเศรษฐกิจ บทบาทของสถาบันครอบครัวด้านเศรษฐกิจในสถานการณ์ดังกล่าวข้างต้นนี้ ที่สำคัญๆ คือ ครอบครัวเป็นหน่วยผลิตสิ่งที่ตอบสนองต่อความต้องการขั้นพื้นฐานของชุมชนและของระบบอุปถัมภ์ โดยครอบครัวจะทำหน้าที่ผลิตปัจจัยพื้นฐานด้านต่างๆ สนองความต้องการของครอบครัวและชุมชนเพื่อให้ดำรงอยู่ได้ ขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่ผลิตสิ่งต่างๆ เพื่อสนองตอบต่อความต้องการพื้น

ฐานของระบบอุปถัมภ์ด้วย การผลิตเพื่อสนองตอบต่อความต้องการของระบบอุปถัมภ์นั้น แบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ คือ (1) ครอบครัวจะทำหน้าที่ผลิตร่วมกันกับครอบครัวอื่นๆ เช่น ทำนารวม ช่วยกันทำนาให้กับผู้อุปถัมภ์โดยตรง (2) ครอบครัวจะทำหน้าที่ผลิตให้กับผู้อุปถัมภ์เอง เช่น เลี้ยงควายให้ผู้อุปถัมภ์ ให้สมาชิกในครอบครัวไปทำงานให้ผู้อุปถัมภ์ (3) ครอบครัวแบ่งปันผลผลิตให้ผู้อุปถัมภ์โดยตรง เช่น ครอบครัวหาปลาได้ ก็จะแบ่งให้ผู้อุปถัมภ์ ครอบครัวใดกินอะไร ปลูกอะไรได้ผล ผู้อุปถัมภ์ก็จะได้สิ่งเหล่านั้น ครอบครัวส่วนใหญ่ไม่มีบทบาทต่อการค้าขายมากนัก ครอบครัวที่มีบทบาททางการค้ามักจะเป็นครอบครัวที่เป็นผู้อุปถัมภ์ มีอำนาจบริวารมีด้านต่างๆ ในชุมชน หรือในระดับท้องถิ่น

บทบาทด้านสังคม บทบาทของครอบครัวด้านสังคมในสมัยนี้อยู่ในฐานะผู้ให้การสนับสนุนผู้นำหรือกลุ่ม ตามระบบอุปถัมภ์ที่ครอบครัวนั้นๆ สังกัดอยู่ ครอบครัวจึงเป็นหน่วยพลังของระบบดังกล่าว พร้อมทั้งจะเป็นหลักประกัน หรือเป็นตัวประกัน หรือเป็นผู้แทนของระบบในทุกๆ กรณี รวมทั้งการรับโทษแทน ทั้งนี้เพราะครอบครัวจะดำรงอยู่ได้หรือไม่ขึ้นอยู่กับผู้อุปถัมภ์ นั่นหมายถึงชีวิตของสมาชิกทุกๆ คนในครอบครัวด้วย ครอบครัวในยุคนี้ถูกคาดหวังให้ทำบทบาทอย่างนี้ และครอบครัวส่วนใหญ่รับรู้ และทำได้ดีด้วย ซึ่งครอบครัวใดทำได้ดีหมายถึงการเดินไปสู่ความรับผิดชอบในสังคมในระดับที่สูงขึ้น และอาจจะเป็นผู้สืบทอดมรดกต่างๆ ของผู้นำในกลุ่มนั้นๆ ได้

บทบาทด้านวัฒนธรรม บทบาทของครอบครัวด้านวัฒนธรรมอยู่ในฐานะผู้บริโภควัฒนธรรมมากกว่าผู้สร้างสรรค์ ทั้งนี้เนื่องจากสถาบันครอบครัวไม่มีโอกาสเข้าร่วมพิจารณากำหนดประเด็นทางวัฒนธรรมมากนัก ด้วยเรื่องราวทั้งหมดเป็นการตัดสินใจของระบบอุปถัมภ์ แล้วนำสิ่งนั้นๆ มาสู่การปฏิบัติ ซึ่งวัฒนธรรมส่วนใหญ่มาจากวัฒนธรรมพื้นบ้านดั้งเดิม ส่วนที่เผยแพร่เข้ามาใหม่ตามการเผยแพร่ศาสนานั้น หากสิ่งใดปฏิบัติยากผู้นำในระบบเลือกที่จะอนุโลมให้สมาชิกตามความเหมาะสม ครอบครัวจึงเป็นผู้ปฏิบัติ และแสดงออกตามที่ผู้นำระบบอุปถัมภ์ต้องการ ซึ่งบางอย่างหรือหลายอย่างที่ไม่แสดงออกทางวัฒนธรรมไม่ตรงกับหลักปฏิบัติทางศาสนา แต่ก่อนอนุโลมให้ปฏิบัติสืบทอดกันมา เนื่องจากมีข้อจำกัดอื่นๆ หรือเงื่อนไขอื่นๆ ที่มีความสำคัญยิ่งกว่า

บทบาททางด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ ในยุคนี้ ครอบครัวมีบทบาทในด้านการใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อม หรือใช้สิ่งแวดล้อมให้เป็นประโยชน์หรือให้เกิดประโยชน์สูงสุดเท่านั้น เพราะการอนุรักษ์และพัฒนา เป็นเรื่องที่มีอยู่ในวิถีทางแห่งการดำรงชีพแล้ว ไม่จำเป็นต้องกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นใหม่ ทุกคนในชุมชนปฏิบัติเป็นนิสัยแล้วว่าไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ไม่จับ ไม่ล่าสัตว์ที่ลูกอ่อน มีห้อง หรือกำลังเลี้ยงลูก ไม่กิน ไม่ล่าสัตว์ที่ยังไม่เติบโตเต็มที่ ไม่ตัดไม้ทำลายป่าเกินความพอดี ไม่ใช้วิธีจับปลาโดยการทำลายล้าง ไม่เบียดเบียนที่สาธารณะ หรือหนองน้ำ หรือลำคลอง เป็นต้น ตัวอย่าง คนไม่จับปลาลูกครอก แม่ปลาที่กำลังเลี้ยงลูก เป็นต้น

อนึ่ง การแสวงหาทรัพยากรมาใช้ในดำรงชีวิตของครอบครัว นำมาใช้เฉพาะเท่าที่จำเป็นเพื่อการบริโภคในครัวเรือนตามเงื่อนไขเวลาในการดำรงชีพในจังหวะของฤดูกาลตามธรรมชาติเท่านั้น ไม่